

- 5.58 • קוק, ש"ח, "על לשון התפילה", עיונים ומחקרים, כרך א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 337.
- 5.59 • קרן, צבי, "משמעותה של המלה 'סלה' לפי פירושים יהודיים מסורתיים", דוכן, ה (תשכ"ד), עמ' 47–52.
- 5.60 • רבין, חיים, "לשון התפילות", מחניים, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 45–50.
- 5.61 • רבין, ח', "עיסוק כלשני בלשון התפילה", מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר יוסף היינימן, ירושלים תשמ"א, עמ' קסג–קעא.
- 5.62 • רצהבי, יהודה, "עיוני לשון כשני מטבעות תפילה", שב"ש, תשמ"ו, עמ' 321–323 > בניה לכיתך; שכלליה להיכלך <.
- 5.63 • תמר, ד', "טעויות בתפילות ובפיוטים", ידיעות אחרונות, (1.10.76), עמ' 2.
- 5.64 • תמר, ד', "דיוקים ועיונים", ספר ישרון: במלאת ששים שנה להסתדרות ישרון (ערך: מ' ששר), ירושלים תשמ"ד, עמ' 67–70.
- 5.65 Baneth, E., "Textkritische Bemerkungen", *MGWJ*, 70 (1926), pp. 50–56, 123–129, <see Pessen, op. cit., 71 (1927), pp. 133–138>.
- 5.66 Bolle, M. E., "Iets over de litteraire vorm van onze gebeden", *Opstellen opperrabbijn L. Vorst aangeboden ter gelegenheid van zijn installatie*, Rotterdam 1959, pp. 5–8.
- 5.67 Elbogen, I., "Bemerkungen zur alten jüdische Liturgie", *Studies in Honor of Kaufmann Kohler*, Berlin 1913, pp. 74–81 > הקטע הראשון דן בלשון ככוון לקדמות התפילה <.
- 5.68 Margulies, S. H., "Note Liturgiche", *RI*, 4 (1907), pp. 125–131; 5 (1908), pp. 121–123.
- 5.69 Mishcon, Arthur, "Disputed Phrasings in the Siddur", *JQR*, NS 7 (1916/1917), pp. 519–552 <=JSM, 2/1 (1969), pp. 11–41; discusses incorrect breaks in prayer>.
- 5.70 Mittwoch, Eugene, "Some Observations on the Language of the Prayers, the Benedictions, and the Mishna", *Essays in honor of... J. H. Hertz*, London 1944, pp. 325–330.
- 5.71 Orenstein, Walter, "Notes on the Liturgy", *JJML*, 1/1 (1976), pp. 22–26.
- 5.72 Perles, F., "Notes critiques sur le texte de la liturgie juive", *REJ*, 80 (1925), pp. 98–105.
- 5.73 Silverman, Morris, "Comments on the Text of the Siddur", *JJML*, 2/1 (1977–1978), pp. 18–33.
- 5.74 Spanier, A., "Dubletten in Gebetstexten", *MGWJ*, 83 (1939), pp. 142–149.
- 5.75 Walkenfeld, Cecil, "On the Significance of Articulation in Prayer", *JJML*, 6 (1983–1984), pp. 31–36.
- 5.76 Weinberg, W., "Wordstress in the Prayerbook", *JCCAR*, 15/4 (1968), pp. 67–75.

6. תהילים בסידור

- 6.1 היינימן, יוסף, "ספר תהילים כמקור לנוסח התפילה", דוכן, ה (תשכ"ד), עמ' 35–43 (=עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 176–179).
- 6.2 מלמד, ע"צ, "מקומו של ספר תהילים בעבודת ה' ככל ימות השנה", דוכן, ה (תשכ"ד), עמ' 7–34.
- 6.3 מלמד, ע"צ, "מקומו של ספר תהילים בעבודת ה' ככל ימות השנה", תהילת שפר לזכר אליעזר ליפא הלוי שפר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 107–128.
- 6.4 Beaucamp, E., "Le Psautier, repertoire des chants liturgiques d'Israel", *Science et Esprit*, 23 (1971), pp. 153–166, 343–366.
- 6.5 Freehof, S. B., "The Prayerbook and its Selection of Psalms", *JRJ*, 34/1 (1987), pp. 13–17.

- 5.37 Dodi, Amos, "Linguistic Features According to the Vocalization of Old Spanish Siddurim", *WCJS*, 10, D/1, Jerusalem 1990, pp. 39–46.
- 5.38 Faur, José, "Delocutive Expressions in the Hebrew Liturgy", *JANES*, 16–17 (1987), pp. 41–54.
- 5.39 Spanier, Arthur, "Über Reste der palästinischen Vokalisation in Gebetbüchern", *MGWJ*, 73 (1929), pp. 472–475 <see also Yalon, op. cit., 74 (1930), p. 225>.
- 5.40 Spanier, A., "Zur Formengeschichte des altjüdischen Gebetes", *MGWJ*, 78 (1934), pp. 438–447.
- 5.41 Spanier, A., "Stilkritisches zum jüdischen Gebet", *MGWJ*, 80 (1936), pp. 339–350.
- 5.42 Spolsky, Bernard and Joel Walters, "Jewish styles of worship: a conversational analysis", *International Journal of the Sociology of Language*, 56 (1985), pp. 51–65.
- 5.43 Weissler, Chava, "'For Women and for Men who are like Women': The Construction of Gender in Yiddish Devotional Literature", *Journal of Feminist Studies in Religion*, 5/2 (Fall 1989), pp. 7–24.

ג. דקדוקים בנוסח התפילה

- 5.44 אבינרי, עידו, "נקודים בעייתיים בתפילה", סיני, צח (תשמ"ו), עמ' [צבן].
- 5.45 אלדר, א', "להשלמת הנמצא במילונים מפיוטי המחזור האשכנזי", ל"ע, כט/ב (תשל"ח), עמ' 58–50; כט/ד–ה (תשל"ח), עמ' 118–127; שם, לא/א (תש"ס), עמ' 11–22.
- 5.46 כירנבויס, פלטיאל, "הסידור ולשון התפילות", ספר השנה ליהודי אמריקה, ח–ט (תש"ז), עמ' 330–353.
- 5.47 כר-אשר, משה, "על מסורתם הלשונית של בני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה", ל"ע, ט (תשל"ו), עמ' 271–281.
- 5.48 דבליצקי, שריה, "לקט הערות בנוסחאות התפילה", מוריה, ד/ג–ד (סיון – תמוז תשל"ב), עמ' נא–נב.
- 5.49 וייזר, שמעון, "נוסחאות התפילה", [עירוב ושיבוש נוסחאות בתפילת העמידה], המעין, ימג (תשל"ב), עמ' 35–39.
- 5.50 זיידמן, ישראל איסר, "מטבעות לשון התפילה", מחניים, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 107–112 > מכות קצר ורשימה של ביטויים בשפת העם שמקורן בתפילה. לפרסום מקוצר של המאמר ראה הנ"ל, "לשונות תפילה ועברית חיה", מעינות, ח (תשכ"ד), עמ' 387–387 <.
- 5.51 ילון, ח', "כמקרא ובסידור: מלות היחס 'על'='ב', לשוננו, לא (תשכ"ז), עמ' 283–286 > =הנ"ל, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 341–345 <.
- 5.52 יעקובוביץ, ישראל, "מבנה התפילות ושרשן במקרא", עיטורים: פרקי עיון והגות לכבוד ר' משה קרונה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 182–186 > השפעת המקרא על סגנון התפילות של חז"ל <.
- 5.53 כהן, חיים, "על התורה ועל העבודה", ט"י, ו [לט] (חשוון–כסלו–טבת תשל"ד), עמ' 20–22 (דוגמאות לטעויות שגורות בפיוט בתפילות ובקריאת התורה <.
- 5.54 מאוזן, מאיר, "הגהות והערות בסדר התפילה", ספר זכרון להרב יצחק נסים: הלכה ומנהג, משפט עברי, ירושלים תשמ"ה, עמ' קנז–קעא.
- 5.55 מהרשן, י', "שיבויס: ג. תיבת 'סלה' בסידור", הצ"י, טו (תרצ"א), עמ' 30–31.
- 5.56 נאמן, י"ל, "טעמים ומידות", דוכן, ד (תשכ"ג), עמ' 53–79.
- 5.57 פרי-חן, ד', "עיוני תפלה ותיקוני תפלה", בש"ח, ז (תשכ"ד), עמ' 110–113 > אחרי סקירה כללית על התפילה, סקירה על חוכות כהוצאת מ' רוג'ה, העוסקת בשיבושים מצויים בתפילה <.

א. רשימת קיצורים

- אוצר התפילות = סדור אוצר התפילות, נוסח אשכנז, וילנא תרע"ה.
אלבוגן = יצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההסטורית, ערך והשלים יוסף היינימן, תל-אביב תשל"ב.
אסף = שמחה אסף, "מסדר התפילה בארץ ישראל", ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 116-131.
בער = סדר עבודת ישראל, ר' יצחק בן אריה יוסף דוב (זליגמן בער), תרצ"ז (דפוס צילום של הוצאת רעדעלהיים, תרכ"ח).
גולדשמידט = דניאל גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט.
היינימן, התפילה = יוסף היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, טיבה ודפוסייה, מהדורה שלישית, ירושלים תשל"ח.
היינימן, עיונים = יוסף היינימן, עיוני תפילה, קיבוץ וערך אביגדור שנאן, ירושלים תשמ"ג.
וידר, בבל = נפתלי וידר, "לחקר מנהג בבל הקדמון", תרביץ, לו (תשכ"ח), עמ' 135-157, 240-264.
וידר, עמידה = נפתלי וידר, "לחקר נוסח העמידה במנהג בבל הקדמון", סיני, עח (תשל"ו), עמ' צז-קכב.
לוי = I. Lévi, "Fragments de Rituels de Prières Provenant de la Gueniza du = Caire", *REJ*, 53 (1907), pp. 232-241.
מאן = J. Mann, "Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service", *HUCA*, 2 (1925), pp. 269-338 (=idem, *Collected Articles*, Geder 1971, Vol. III, pp. 352-421).
נוסח אשכנז = על פי בער.
נוסח ספרד (של החסידים) = על פי סדור רנת ישראל, נוסח ספרד, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל, מהדורה רביעית מתוקנת, תל-אביב תשמ"ד.
נוסח עדות מזרח = סדור תפילת החדש, ליוורנו תרפ"ט, דפוס צילום תל-אביב תשכ"ג, או סדור רנת ישראל, נוסח הספרדים ועדות המזרח, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל, תל-אביב תשל"ו.
נוסח פרס = נוסח התפילה של יהודי פרס, מהדורה מצולמת של כתב-יד אדלר ENA 23, מבוא והערות מאת ש' טל, ירושלים תשמ"א.
נוסח רומי = מחזור כל השנה לפי מנהג ק"ק איטאליאני, עם מבוא מאת שד"ל, ליוורנו תרט"ז.
נוסח הרמב"ם = סדר התפילה של הרמב"ם, על פי כתבי יד תימן בסוף ספר אהבה, הרב יוסף קאפח הוצאת מכון משי"ה תשמ"ד (ו/או על פי כתב יד אוכספורד, אצל: גולדשמידט, עמ' 187-216).
נוסח תימן = תכלאל משתא-שבוי, תשמ"ו.
פינקלשטיין = L. Finkelstein, "The Development of the Amidah", *JQR*, 16 (1925-1926), pp. 1-43, 127-170 (repr. in *Contributions to the Scientific Study of Jewish Liturgy* [ed. J. J. Petuchowski], New York 1970, pp. 91-180; = *Pharisaism in the Making: Selected Essays*, New York 1972).
פר"ח = לוי גינצבורג, פרושים וחדושים בירושלמי, ניו-יורק תש"א-תשכ"א.

פליישר, תפילה = עזרא פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראל"ט בויקוס
הגניזה, ירושלים תשמ"ח.
קארל = צבי קארל, מחקרים בתולדות התפילה, תל-אביב תש"י.
רס"ג = סדור רב סעדיה גאון, יוצא לאור ע"י ש' אסף, י' יואל ו' דודון, מקיצי נרדמים, ירושלים תשל"ל.
רע"ג = סדר רב עמרם גאון, ערוך ומוגה על פי כתב-יד בידי דניאל גולדשמידט, ירושלים תשל"ב.
שכטר = S. Schechter, "Genizah Specimens", *JQR*, OS 10 (1898), pp. 654-659.

HUCA = Hebrew Union College Annual

JJS = Journal of Jewish Studies

JQR = Jewish Quarterly Review

MGWJ = Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums

REJ = Revue des Etudes Juives

ב. פרושים לסדור (וסדורים מפורשים)

גורדון, אריה ליב, סידור עבודת הלב (כולל פי' עיון תפילה ותקון תפילה), בתוך סדור אוצר התפילות, נוסח אשכנז, וילנא תרע"ה.
דוד ברבי יוסף אבדורה, אבדורה השלם, מהדורת שמואל בן חיים יוסף (ירושלמי) ירושלים תשכ"ג.
ורדיגר, יעקב, פי' שומע תפילה (כולל עמק ברכה, ויעש אברהם ושירותא דצלוחא), בתוך סדור צלותא דאברהם, תשל"ל.
יהודה בר יקר, פרוש התפילות והברכות, ירושלים תשל"ט.
יצחק בן אריה יוסף דוב (זליגמן בער), סדר עבודת ישראל, תרצ"ז (דפוס צילום של הוצאת רעדעלהיים תרכ"ח).
יעקב מעמדין, סדור בית יעקב עם מבוא סולם בית אל, ת"א תשי"ז. (ד"צ של הוצאת לעמבערג תרכ"ה).
פרוש על הפיוטים, כת"י המבורג, משנת 1317, ההדיר וכתב מבוא, נ"צ רות, ירושלים תש"ם.
צוברי, יוסף, פי' אמ"ת ויצ"ב בתוך סדור כנסת הגדולה (תכלאל), ת"א תשל"ו.

ג. סדורים מחזוריים ונוסחי תפילה

אוצר התפילות, נוסח אשכנז וילנא תרע"ה.
אוצר התפילות, נוסח ספרד, ירושלים תש"ך (ד"צ וילנא)
אור ישראל, סדור שלם ("לסברת האר"י ז"ל ובסדר הגאון ריש גלותא דבבל כמהר"ר יוסף חיים זצ"ל), הוצאת בקאל ירושלים תש"י
דע לפני מי אתה עומד, הוצאת קורן ירושלים.
בני ציון, כמנהג ק"ק ספרדים, סיני תשמ"ט.
חקת עולם, הוצאה שנייה, ע"י שלמה מוסאיוב, ירושלים תרס"ד.
מחזור ויטרי, מהדורת ש' הורוביץ, נירנבערג, תרפ"ג.

מחזור כל השנה, כפי מנהג איטאליאני, ליורנו תרכ"א.
 מחזור לחג השבועות, מנהג איניין ופרובנץ - מאה י"ג כת"י אדלר 1443 א' (Mic) 4848; (ס' 25749)
 מחזור לימים נוראים (כרך א' - ר"ה, כרך ב' - יו"כ), מוגה ומעובד ומבואר בידי
 דניאל גולדשמידט ירושלים תש"ל.
 מחזור רומי, מחזור כל השנה לפי מנהג ק"ק איטאליאני, עם מבוא מאת שד"ל,
 ליורנו תרט"ז.
 מחזור רומי, מנטובה שי"ז; ויניציה שמ"ז; ויניציה שפ"ו.
 נוסח התפילה של יהודי פרס, מהדורה מצולמת של כתב יד אדלר, ENA 23, שבכית
 המדרש לרבנים באמריקה, מבוא והערות שלמה טל, ירושלים תשמ"א.
 סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דוידזון, ש' אסף, י' יואל, מקיצי נרדמים, ירושלים
 תש"א.
 סדור רבינו שלמה ברכי נתן זצ"ל...מן העיר סג'למסה... על-ידי שמואל חגי,
 ירושלים תשנ"ה.
 סדר התמיד, חלק ב, אויגניון תקכ"ז.
 סדר התפילה של הרמב"ם, ע"פ כת"י אוקספורד, דניאל גולדשמידט, ידיעות המכון
 לחקר השירה העברית בירושלים, ז (תשי"ח), 183-213 (=הג'ל מחקרי תפילה
 ופיוט, תשל"ט, 187-216).
 סדר התפילה של הרמב"ם, עפ"י כתב יד תימן בתוך משנה תורה לרמב"ם, מהדורת
 הרב קאפח, מכון משה, תשמ"ד.
 סדר רב עמרם גאון, מהדורת נחמן נתן קורונל, ירושלים תשכ"ה (דפוס צלום של
 ורשא תרכ"ה).
 סדר רב עמרם גאון, ערוך ומוגה ע"פ כתבי יד ודפוסים, ע"י דניאל גולדשמידט,
 ירושלים תשל"ב.
 סדר עבודת ישראל, ר' יצחק בן אריה יוסף דוב (זליגמן בער) תרצ"ז (דפוס צלום של
 הוצאת רעדעלהיים תרכ"ח).
 סדר שלש רגלים, מנהג קארפינטרץ, אמסטרדם תקי"ט.
 סדר תפילות, אמסטרדם תקכ"ט.
 סוכת דוד, לספרדים ובני עדות המזרח, הו"ל ע"י מנחם צברי תשמ"ו.
 רנת ישראל, אשכנז, ערוך ומסודר מבואר בידי שלמה טל ירושלים תשל"ב.
 רנת ישראל, ספרד, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל, מהדורה רביעית, ירושלים
 תשמ"ד.
 רנת ישראל, נוסח הספרדים ועדות המזרח, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל
 תשל"ו.
 שערי שלום, "ספר שערי שלום והוא ספר מנחה גדולה", סוסה, תרצ"ד.
 תהילת ה', סדור תהילות ה' ע"פ נוסח הארי, ניו יורק תשמ"ו.
 תכלאל ירושלים, כמנהג צנעא, הוצאת שמואל גרמי, תשמ"ז.
 תכלאל משתא-שבזי, תכלאל כתיבת קדושים, משתא שבזי תשמ"ו.
 תכלאל עץ חיים, הוצאת חסיד, ירושלים תשל"ז.
 תפילה בית ישראל, בגדאד תרפ"ד (הוצא לאור שנית בליורנו תרצ"ד ע"י יצחק
 יוסף אעבודי).

תפילות כל פה, אמסטרדם תרפ"ט.
 תפילת החדש, ליורנו תרפ"ט (ד"צ ת"א תשכ"ג).
 תפילת ישראל, סודר ונערך ע"י דניאל גולדשמידט, מסדה, ר"ג תשכ"ד.
ד. מחקרים
 אברמסון, שרגא, "לתולדות הסדור", סיני, פא (תשל"ז), עמ' קפא-רכז.
 אברמסון, שרגא, ענינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד.
 אורבך, אפרים אלימלך, "הדרשה כיסוד ההלכה ובעית הסופרים", תרכ"ן, כז
 (תשי"ח), עמ' 166-182.
 אורבך, אפרים אלימלך, חז"ל פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט.
 אלבוגן, יצחק משה, התפילה בישראל בהתפתחותה ההסטורית, תרגם יהושע עמיר,
 ערך והשלים יוסף היינמן, תל-אביב תשל"ב.
 אלבוגן, יצחק משה, "שמונה עשרה בדרך המנון", הגורן, 10 (תרפ"ח), עמ' 87-94.
 אלון, גדליה, מחקרים בתולדות ישראל, כרך ב', תשי"ח.
 אלון, גדליה, "מעון הברכות", תרכ"ן, יד (תש"ג), עמ' 70-74 (=מחקרים בתולדות
 ישראל, כ', ת"א תשי"ח, 123-134).
 אלון, גדליה, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א' תשי"ד.
 אליצור, שולמית, "ראשיתם של פיוטי יח", מחקרי ירושלים בספרות עברית, ה
 (תשמ"ד), עמ' 165-174.
 אסף, שמחה, "מסדר התפילה בארץ ישראל", ספר דינבורג (ערך: יצחק בער
 ואחרים), ירושלים תש"ט, עמ' 116-131.
 ארליך, אורי, "לנוסח הקדום של ברכת 'בונה ירושלים' ו'ברכת דוד' בתפילה",
 פעמים, 78 (חורף תשנ"ט), עמ' 16-43.
 ארליך, אורי, "לחקר נוסח הקדום של תפילת שמונה עשרה - ברכת העבודה",
 מקומראן עד קהיר: מחקרים בתולדות התפילה (בעריכת יוסף תבורי), ירושלים:
 אורחות, תשנ"ט, עמ' יז-לח.
 ארליך, אורי, "מקום השכינה בנוסח התפילה הקדום", סידרא, יג (תשנ"ז), עמ' 5-
 23.
 בער, יצחק, ישראל בעמים, ירושלים תשכ"ט.
 בר, משה, ראשות הגולה בימי המשנה והתלמוד, תל אביב תשל"ו.
 בר אילן, מאיר, סתרי תפילה והיכלות, רמת גן תשמ"ו.
 ברלינר, אברהם, כתבים נכחים, א', ירושלים תש"ה.
 ברלינר, אברהם, "העתקה מסודר מנהג ערבי מכ"י אשר ברומא", אוצר טוב,
 תרל"ח-תרל"ט, עמ' 010-013 (והערות ב-53-51, Magazine, iii, 1976, pp. 51-53).
 גולדשמידט, דניאל, מחזור לימים נוראים (מבוא), ירושלים תש"ל.
 גולדשמידט, דניאל, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט.
 גולדשמידט, דניאל, "מנהג בני רומא" בתוך מבוא למחזור בני רומא, מאת שמואל
 דוד לוצאטו, תל אביב תשכ"ו, עמ' 791-02 (=מחקרי תפילה ופיוט, תשל"ט, עמ'
 153-176).
 גולדשמידט, דניאל, "סדור תפילות כתב יד מן המאה החמש עשרה", קרית ספר, כ
 (תש"ג-תש"ד), עמ' 171-176 (=מחקרי תפילה ופיוט, תשל"ט, עמ' 284-296).

גולדשמידט, דניאל, "סדר התפילה של הרמב"ם ע"פ כ"י אוקספורד", ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ז (תשי"ח), עמ' 183-213 (=מחקרי תפילה ופיוט, תשל"ט, עמ' 187-216).

גולדשמידט, דניאל, "סדר תענית צבור במחזור רומא", ספר זכרון לשלמה ס' מאיר ירושלים (תשט"ו), עמ' 77-89. (=מחקרי תפילה ופיוט, תשל"ט, עמ' 177-186).

גולדשמידט, דניאל, "על דפוס קדום של מחזור ספרדי", קרית ספר, מז (תשל"ב), עמ' 711-719 (=מחקרי תפילה ופיוט, תשל"ט, עמ' 303-314).

גולדשמידט דניאל, "על מחזור רומניא ומנהגו", ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' רה-רלו (=מחקרי תפילה ופיוט, תשל"ט, עמ' 122-152).

גינצבורג, לוי, פרושים וחדושים בירושלמי, חלק א-ד, ניו יורק תש"א-תשכ"א.

גינצבורג, לוי, קטעים מכתבי הגאונים, ניוארק תרפ"ט (גנזי שעכטער ב).

דוידזון, ישראל, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק תרפ"ט.

הברמן, אברהם מאיר, עתרת רגנים, ירושלים תשכ"ז.

הדני, יעקב, "הבינונו, תפילה קצרה: מעין שמונה עשרה", סיני, ק (תשמ"ז), עמ' רצט-שכז.

היינימן, יוסף, "ברכת בונה ירושלים בגלגליו". ספר חיים שירמן, (ערכו ש' אברמסון - א' מירסקי), ירושלים תש"ל, עמ' 93-101 (=עיוני תפילה, תשמ"ג, עמ' 3-11).

היינימן, יוסף, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, מהדורה שלישית, ירושלים תשל"ח.

היינימן, יוסף, "מלכויות זכרונות ושופרות" מעינות, ט, עמ' 546-569, ירושלים תשכ"ח (=עיוני תפילה, תשמ"ג, עמ' 54-73).

היינימן, יוסף, "סדרי הברכות הקדומים לר"ה ולתעניות", תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 258-267 (=עיוני תפילה, תשמ"ג, עמ' 44-53).

היינימן, יוסף, עיוני תפילה, קיבץ וערך אביגדור שנאן, מהדורה שניה, ירושלים תשמ"ג.

היינימן, יוסף, "על דפוס פיוטי קדום" ספר בר אילן, ד-ה (תשכ"ז), עמ' 132-137 (=עיוני תפילה ירושלים תשמ"ג, עמ' 129-134).

היינימן יוסף "קטעים מסידור רב סעדיה שטרם זוהר", תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 363-365 (=עיוני תפילה, ירושלים תשי"ג עמ' 124-126).

היינימן, יוסף; שנאן, אביגדור, תפילות הקבע והחובה של שבת ויום חול, תשל"ז.

הילמן, דוד צבי, "נוסח ברכת המינים", צפונות, ב (תשמ"ט), עמ' נח-סה.

הנשקה, דוד, "בין 'פרשת העיבור' לברכת המינים", מקומראן עד קהיר: מחקרים בתולדות התפילה (בעריכת יוסף תבורי; ירושלים: אורחות, תשנ"ט), עמ' עה-קב.

הרשור, משה, "שאלות ותשובות של רבנו קלונימוס הזקן בעניני קדוש וקדושה ועניני תפילה", גנוזות, ספר שני, ירושלים תשמ"ה, עמ' קכה-קכט.

וור, שלמה, "פיוטים לימות החול", גנזי קויפמן (ערכו: דוד ש' לוינגר ואלכסנדר שייבר), ד"צ ירושלים תשל"א, עמ' 81-92.

וולפיש, א', "בית המדרש ועולם המחקר - חקס סידור התפילה", שנה בשנה, תשנ"ט, עמ' 477-496.

וידר, נפתלי, "ברוך הוא (ו)ברוך שמו" - מקורו ומנו ונוסחו", עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל מוקדש לפרופ' ע"צ מלמד, רמת-גן, תשמ"ב, עמ' 277-290 =>הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 259-280.

וידר, נפתלי, "ברכת 'חונן הדעת' כמנהג בבל", התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 101-103.

וידר, נפתלי, "החתומות 'עושה השלום' ו'פורס סוכת שלום' במנהג בבל", התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 103-107.

וידר, נפתלי, "חמשה נושאים בתחום התפילה", ארשת, ו (תשמ"א), עמ' 77-90 >על דיונו של ר' אשר בן חיים נכיו בענין זה; =>הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 184-186.

וידר, נפתלי, "לחקר מנהג בבל הקדמון", תרביץ, לו (תשכ"ח), עמ' 135-157, 240-264 =>הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 13-64 [עם תיקונים והוספות].

וידר, נפתלי, "לחקר נוסח העמידה במנהג בבל הקדמון", סיני, עח (תשל"ו), עמ' צו-קכ =>הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 65-100 [עם תיקונים והוספות].

וידר, נפתלי, "לפתרון סתומה אחת בירושלמי", תרביץ, מג (תשל"ו), עמ' 46-52 =>הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 285-292 [בשנינו הכותרת ל"אין אומרים ברכה פסוק" ועם תיקונים והוספות].

וידר, נפתלי, "מנהג ארץ-ישראל הקדמון - מקורות חדשים", התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 108-125 >תרגום לעברית של מאמרו "The Old Palestinian Ritual - New Sources" עם תיקונים והוספות].

וידר, נפתלי, "נוסח ברכת קדושת השם בראש השנה ויום הכפורים", תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 43-47 =>הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 361-367 [עם תיקונים והוספות].

וידר, נפתלי, "פרקים בתולדות התפילה והברכות", סיני, עז (תשל"ה), עמ' קטז-קלח =>הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח, עמ' 155-180 (עם תיקונים והוספות).

וידר, נפתלי, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן-צבי - יד יצחק בן-צבי - האוניברסיטה העברית, תשנ"ח.

וייס, יצחק ישעיהו, "בנוסח ברכת המינים", צפונות, ג (תשמ"ט), עמ' קז-קח.

וינפלד, משה, "הבקשות לדעת תשובה וסליחה בתפילת שמונה עשרה", תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 186-200.

זימר, יצחק (אריק), "גלגולו של נוסח התפילה בעמידה כליל שבת", סיני, קג (תשמ"ט), עמ' קסב-קע.

זלקין, אברהם, "על תפילה ועל חנוך לתפילה", מכתם לדוד, ספר זכרון לרב דוד אוקס (ערכו: י"ד גילת וא' שטרן), ר"ג תשל"ח, עמ' 265-273.

טל, שלמה, "שים שלום ושלום רב", דעות, מו (תשל"ז) עמ' 55-56 (=ארשת, א [תש"ס]), עמ' 53-55, בלי ההערות ועם קצת הוספות.

יצחקי, דוד, "פרוש ברכת המינים לרבינו דוד אבודרהם", צפונות, ד (תשמ"ט), עמ' יז-כג.

כהן, נעמי, "שמעון הפקולי הסדיר יח ברכות" תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 545-555.

לאו, ישראל מאיר, "שינוי לשון ונוסח התפילה", שנה בשנה, ירושלים: היכל שלמה תשנ"ט, עמ' 155-166.

לוי, בנימין מנשה, "בקר קונטרס", הצופה לחכמת ישראל, יא (1927), עמ' 187-188.

לוצאטו, שמואל דוד, אגרות שד"ל, פרעמישל תרמ"ב.

לוצאטו, שמואל דוד, מכוא למחזור בני רומא, דביר תשכ"ו (הדפסה חדשה של המבוא שהופיע לראשונה בתוך מחזור רומי [איטאליאני], ליוורנו תרט"ז).

ליבס, יהודה, "מצמיח קרן ישוע", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 313-348.

ליבס, יהודה, "תוספת למאמרי מצמיח קרן ישוע", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה), עמ' 341-344.

ליברמן, שאול, תוספתא כפשוטה, ניו יורק תשט"ו.

מורג, שלמה, "על קרן ועל ישועה ועל קרן ישועה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה), עמ' 345-351.

מירסקי, אהרן, "ברכת קדושת ה' והמקרא ויגבה ה'", תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 297-300.

מירסקי, אהרן, "יסוד קרובה" סיני, נו (תשכ"ה), עמ' קכו-קלב.

מירסקי, אהרן, "מטבע ראשון ושני של ברכת קדושת השם", תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 285-286.

מירסקי, אהרן, "מקורה של תפילת יוצר", ספר יובל לח' אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 324-330.

מירסקי, אהרן, "מקורה של תפילת י"ח", תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 28-39.

מלאכי, צבי, בנועם שיח, לוד תשמ"ג.

מרמורשטיין, אברהם, "נספחים למאמרי קדוש ירחים דר' פנחס", הצופה לחכמת ישראל, ו (תרפ"ב), עמ' 46-59.

מרמורשטיין, אברהם, "שבלים", וזאת ליהודה, ספר זכרון לי"א בלאו (ערכו צ' העוועשי ואחרים), בודפשט תרפ"ו, עמ' 209-215.

מרקס, אלכסנדר, "שלוש תשובות לרב יוסף גאון מתא מחסיא", גזי קדם, ג (תרפ"ה), עמ' 57-66.

נאה, שלמה, "כורא ניב שפתיים" פרק בפנומנולוגיה של התפילה על-פי משנת ברכות ד, ג: ה, ח", תרביץ, סג (תשנ"ד), עמ' 185-218.

עהרענרייך, ח"י, "ברכת ולמלשינים", אוצר החיים, ו (תר"ץ), עמ' 175-176.

פלוסר, דוד, "הסדור כמקור לתולדות ישראל", טורי ישורון, ג' כב (תמוז תשל"א), עמ' 18-19, 31.

פלוסר, דוד, "ירושלים בימי הבית השני", ואם בגבורות, מנחה לראובן מס (ערך א' אבן-שושן ואחרים), ירושלים תשל"ד, עמ' 263-294.

פליישר, עזרא, "לנוסח ברכת העבודה", סיני, ס (תשכ"ז), עמ' רסט-רעה.

פליישר, עזרא, "לענין המשמרות בפיוטים", סיני, סב (תשכ"ח), עמ' יג-מ.

פליישר, עזרא, "לנוסחה הקדום של קדושת העמידה", סיני, סג (תשכ"ח), עמ' רכט-רמא.

פליישר, עזרא, "עיונים בבטית תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום", תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 42-63.

פליישר, עזרא, "עיונים במנהגי הקריאה של בני ארץ ישראל בתורה ובנביאים", ספונות, ס"ח א', (טז), ירושלים תש"ס, עמ' 25-47.

פליישר, עזרא, היוצרות בהתהוותם ובהתפתחותם, ירושלים תשמ"ד.

פליישר, עזרא, "הערה להארה: דבר שני ימים טובים של ראש השנה בארץ ישראל", תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 293-295.

פליישר, עזרא, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשמ"ה.

פליישר, עזרא, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח.

פליישר, עזרא, "לקדמוניות תפילות החובה בישראל", תרביץ, נט (תש"ן), עמ' 397-441.

פליישר, ע', "תפילת שמונה עשרה – עיונים באופיה, סדרה, תוכנה, ומגמותיה", תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 179-223.

פליישר, עזרא, "קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה", קבץ על יד, יג (כג) (תשנ"ו), עמ' 91-189.

צונץ, יוסף טוב ליפמן, הדרשות בישראל, נערך והשלם ע"י ח' אלבעק, ירושלים תש"ז.

צ'רנוביץ, חיים (רב צעיר), קיצור התלמוד, ברלין תר"ץ.

קורוניל, נחמן נתן, בית נתן, רינה 1854 (נדפס מחדש ירושלים תשכ"ח).

קיסטר, מנחם, "מצמיח קרן ישועה - עיונים בגונו של מטבע ברכה...", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה), עמ' 191-207.

קרא, חיים יוסף, "ברכת הצדוקים", האסיף, ד (תרמ"ח), עמ' 132-137.

קרל, צבי, מחקרים בתולדות התפילה, תל אביב תש"י.

שציפאנסקי, ישראל, "שמואל הקטן וברכת המינים" אור המזרח, כ (תשל"א), עמ' 148-151.

שפרכר, שמואל יששכר, "בדין הזכרת טל", מכתם לדוד, ספר זכרון לרב דוד אוקס (ערכו י"ד גילת, א' שטרן), ר"ג תשל"ח, עמ' 45-46.

תא-שמע, ישראל מ', "מצמיח קרן ישועה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה), עמ' 181-189.

- תא-שמע ישראל מ', "עיון תפילה", תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 285-288.
 תבורי, יוסף, תפילת ישראל ומועדיו – רשימת מאמרים, ירושלים תשנ"ב.
 תבורי, יוסף, "חתימת ברכת המשפט וגלגוליה", פעמים, 78 ((חורף תשנ"ט), עמ' 15-4.
- Brody, H., "Besprechungen", *MGWJ*, 54 (1910), pp. 491-503.
 Derenbourg, I., "Melanges Rabbiniques", *REJ*, 14 (1887), pp. 26-32.
 Elbogen, I., "Die Tefilla fur die Festtage", *MGWJ*, 55 (1911), pp. 426-446, 586-599.
 Finkelstein, Louis, "The Development of the Amidah", *JQR* 16 (1925-1926), pp. 1-43, 127-170.
 Ginzberg, Louis, *Geonica*, II, New-York, 1968.
 Heinemann, Joseph, "One Benediction Comprising Seven", *REJ*, 25 (1966), pp. 101-111 (בעיוני קצת הוספות ושנויים בעיוני).
 (תפילה, ת"א תשמ"ג, עמ' 43-36).
 Krauss, S., "The Jews in the Works of the Church Fathers", *JQR* (OS), 5 (1893), pp. 122-157.
 Levi, Israel, "Fragments de Rituels de Prières, (Provenant de la Gueniza du Caire)", *REJ*, 53 (1907), pp. 232-241.
 Mann, Jacob, "Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service", *HUCA*, II (1925), pp. 269-338.
 Marmorstein, A., "The Amidah of the Public Fast Days", *JQR*, 15 (1924-5), pp. 409-418.
 Marmorstein, A., "Mitteilungen... 6. Zur Geschichte des Achtzehngebetes", *MGWJ*, 69 (1925), pp. 36-40.
 Marmorstein, A., "Eine Alte Liturgische Schwierigkeit", *Jeschurun*, 2 (1925), pp. 198-211.1.
 Marmorstein, A., "A Misunderstood Question in the Jerushalmi", *JQR*, 20 (1929), pp. 313-320.
 Mishcon, A., "The Origin of דוד אה צמח דוד and its Place in the Amidah", *JQR*, 18 (1927-1928), pp. 37-43.
 Reif, Stefan C., *Published Material from the Cambridge Genizah Collection*, Cambridge 1988.
 Shechter, S., "Genizah Specimens", *JQR* (OS), 10 (1898), pp. 654-659.
 Scheiber, Alexander, "The Rabbanite Prayer Quoted by Qirqisani", *HUCA*, 22 (1949), pp. 307-320.
 Sperber Daniel, "Min", *Encyclopedia Judaica*, 12 pp. 1-3.
 Wieder, N., "The Old Palestinian Ritual - New Sources", *JJS*, 4 (1953), pp. 30-37, 65-73 <ראה וידר, לעיל>.

קיסר אבן הלכות תפלה סדר י"ח כרכות השדה

אותיות שבפסוק הטולח לכל עונני הרופא כו', וכ"ש אותיות שבפסוק רפאות מדי לשיריך ושקוי לעצמותיך, וכנגד כ"ז אותיות המורה:

ה. בדרך (ח) עלילתו יש כרכה זו ל' חיבין, נגד ל' אותיות שבפסוק המשביע בטוב ערין כו', וכנגד ב' פסוקים אלו, פתח ה' לך את אוצרו הטוב, ופסוק פותח את ידיו כו', כי בזו הכרכה סוד הפרסה בשם חת"ך הרמזו בסופי תיבות פותח את ידיו:

ו. תקע יש כרכה (י) זו כ' חיבין נגד כ' חיבין שבפסוק וברום שמחתם כו' ותקעתם כו', השיבה שופטתו יש כ"ד חיבין כנגד כ"ד חיבין שיש בפסוקים אלו י"ב בכל אחד מהן, א' ואשיבה שופטך כו', ב' וארשתך לי כו', והם נגד כ"ד פסוקים:

ז. וללשלישונים דע כי כאשר יתחברו הבה מרות שהם צדק ומשפט, אז יאבדו כל מרות הטומאה ולא יהיה להם חלק כמרכבה שבפנים, שהם מפסיקים עמה כינעו וכן אלהינו, שפחה כי חורש גבורה יעבד כי ימלול, ובאותו זמן לא תהיה תקומה לרות הטומאה, כמ"ש ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ, הם השרים שנגזרו ומפסיקין השפע מן הארץ הקדושה, ומוד היונקים מהם למטה כרגע יאבדו, לכשיאבדו אלו למעלה אז גם הם למטה יאבדו, כמ"ש (ישעיה כל) יפקוד ה' על צבא מרום וכו' ואח"כ על מלכי אדמה וכו', ויש כרכה זו כ"ש חיבין כנגד כ"ש (י) פורעניות שעתיד הקב"ה לפרע מפצרה:

פתוחי חתם

(ה) בדרך ע"יכו וכו' רמז נלמך ירך זמין, הגדול הנקרא יוצל ולמנחם האוהל להיות אסד לגאול אומנו, והם רמזים נמלח (שם) גם נמנץ יצ"ק עם הצי' אומות, וחו לממק הדיו של סוד שהוא דוח, וזה המוסק הוא קוצו גליות, עי"ש בפע"ש שער השמירה פקק כ' דף ס' ט"ז.

(ו) תקיע וכו' רמז לומר ירך שמאל, (ז) תלמז (נלמזים לו כו) ומקע כף ירך שקב, ועליו נלמז (לכיה א' יג) כל היום דוח, לוח אמר ומקע כף ירך יתקב, ואחריין אלו הגאולה משופר הגדול שהוא משופר פו), ועין גם בלפני טורח נפסוק ס'.

ית שבפסוק הסולח לכל עונכי הרופא כו', וכ"ז אותיות שבפסוק רפאות תהי לשריך ושקוי לעצמותיך, וכנגד כ"ז אותיות התורה:

ור' (ה) עלינו יש בברכה זו ל' תיבין, נגד ל' אותיות שבפסוק המשיבי בטוב ודין כו', וכנגד ב' פסוקים אלו, יפתח ה' לך את אוצרו הטוב, ופסוק פותח דין כו', כי בזו הברכה סוד הפרנסה בשם חת"ך הרמזו בסופי תיבות פותח את ידיך:

וקע יש בברכה (ו) זו כ' תיבין נגד כ' תיבין שבפסוק וביום שמחתכם כו' זקעתם כו', השיבה שופטינו יש כ"ד תיבין כנגד כ"ד תיבין שיש יקים אלו י"ב בכל אחד מהן, א' ואשיבה שופטיך כו', ב' וארשתך לי כו', והם נגד כ"ד ספרים:

למלשינים דע כי כאשר יתחברו הב' מדות שהם צדק ומשפט, אז יאבדו כל חות הטומאה ולא יהיה להם חלק במרכבה שבפנים, שהם מפסיקים עתה ו. ובין אלהינו, שפחה כי תירש גברתה. ועבד כי ימלוך, ובאותו זמן לא י תקומה לרוח הטומאה, כמ"ש ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ, הם ים שנכנסו ומפסיקין השפע מן הארץ הקדושה, ומיד היונקים מהם למטה י יאבדו, לכשיאבדו אלו למעלה אז גם הם למטה יאבדו, כמ"ש (ישעיה כד יפקוד ה' על צבא מרום וכו' ואח"כ על מלכי אדמה וכו', ויש בברכה זו כ"ט תיבין כנגד כ"ט (ו) פורעניות שעתיד הקב"ה ליפרע מבצרה:

פתוחי חתם

ברך עלינו וכו' רמז לנח ירך ימין, הגדול הנקרא יוצל, ולחצר את האוהל להיות ולשון צרך מלשון כי לך תכרע כל צרך אחד לגאול אומנו, והם רמזים צמל (ושא) צרכים, ומכאן יתברר השנים כי מכאן יס מן הצדיקים שהם יסוד ומלכות, קיצוץ גליות, עי"ש בפע"ח שער העמידה פרק כ' דף ס' ט"ג.

תקע וכו' רמז להוד ירך שמאל, (ז) כ"ט פורעניות שעתיד הקב"ה שנאמר (צראשית לב כו) ותקע קף ירך ועליו נאמר (איכה א' יג) כל היום לזה אמר ותקע קף ירך יעקב, וצריכין הגאולה משופר הגדול שהוא השופר (טו), ועיין שם באנן עורא בפסוק ח'.

ח. על הצדיקים יהיה משען ומבטח לצדיקים ראשי תיבות ימול, כל מי שימול מישראל נקרא צדיק שנאמר ועמך כולם צדיקים, ויש בברכה זו מ"ב תיבין נגד שם מ"ב שבו נברא העולם בשביל הצדיקים.

ט. תשכון יש בברכה זו כ"ד תיבין נגד (כ"ד תיבות) שיש בפסוק (יחזקאל לו כה) וישבו על הארץ אשר נתתי לעבדי ליעקב כו' ועבדי דוד נשיא להם לעולם. את(ח) צמח יש בברכה זו כ' תיבות נגד (כ' תיבות) שיש בפסוק (ישעיה נא ג) כי נחם ה' ציון. אב הרחמן יש בברכה זו ל"ה תיבות וסימנו הלה תגמלו זאת, וכן יש (ל"ה תיבות) בתפלה לדוד שמעה ה' צדק עד זמתי כל יעבר פי (מהלס יז א' ב' ג').

י. רצה עד כאן הם השאלות שאדם שואל צרכיו מאל יתברך, ואחר ששאלנו צרכינו צריכין אנו להזכיר שבחו של מקום בג' אחרונות כאדם הנפטר מרבו ונותן לו צרכיו, ואז מתפלל (ט) רצה ויכוין ברצון עלאה הוא הכתר הנקרא מצח הרצון. מודים אז צריך לכרוע במודים כדי להמשיך שפע מלמעלה, דע כי מרצה ועד מודים ל"ד תיבין, וכן בפסוק אבא ביתך בעולות עד אשר עשה לנפשי ל"ד תיבין, ומן מודים עד שים שלום פ"ו תיבין, וכן במזמור (מהלס ט') למנצח על מות לבן וכו' עד הגידו בעמים עלילותיו פ"ו תיבין נגד מדת המלכות שנקרא אלהים (שהוא נגימטריא פ"ו). שים שלום לזה אנו מתפללין שים שלום (י) לפי שאין כלי מחזיק ברכה אלא שלום כמ"ש רז"ל (משנה סוף מס' עוקצין), וזווג שלמעלה לא נעשה אלא ע"י שלום.

פתוחי חתם

(ח) את צמח רמז למשים בן דוד שיצאם להיות זה הזווג למעלה שיחזרו נדיק וצדק, וירוס קרן משיטנו ומלך דוד למטה, ומלכות שהיא נגד מדה שלו תרום קרנה למעלה וזה שאמר וקרנו תרום צישועתיך, עי"ש בפע"ח שער העמידה פרק כ' דף ס' ט"ד.

(י) שים שלום זהו היכל לנגח הקפיר (שהוא נתיבות יסוד ומלכות), ועמה סוד הזווג מ"מ ומלכות על ידי היסוד ומסמכים בשלום, עיין צוה"ק פרשת צראשית דף מה ע"א ונפרשת פקודי דף

(ט) ואז מתפלל רצה וכו' כי עמה שהוא מחוקק הכל למעלה אנו מתפללין שיסוג עבודה למטה נדביר ביתו ושם יקבלו

כ' ע"ו וכו' > selch
ובגמ' וכו' > selch
ובגמ' וכו' > selch

1/18/06

משה חלמיש

ברכת 'הנותן ליעף כח' *

במסכת ברכות, ס ע"ב, דיברו חכמינו בברכות שאדם מברך בבוקרו של יום, על טובות והנאות שזכה להן הוא או העולם. ברכות אלה כלולות בברכות השחר. נחלקו הדיעות, אם ברכות אלו מי שנתחייב בהן מברכן או שמא ברכות שבח כלליות הן לבורא העולם ומספק צרכיו. אף נחלקו הדיעות, אם ברכות אלו מברך אדם בביתו סמוך להשכמת הבוקר או שמא בציבור בבית הכנסת. כאן לא ידובר אלא בעניינותיה של ברכה אחת המצוייה בסידורים: הנותן ליעף כח.¹

ברכה זו אינה כלולה בברכות השחר המנויות בתלמוד, מי הנהיג, איפוא, ברכה זו, מתי והיכן? ²

א

ב'הבדלה דר' עקיבא' (נערך בבבל בתקופת הגאונים) כלולה תפילה לביטול כוחם של השדים, ובין יתר תארייהשבה לקב"ה, נמצא: 'זוקף כפופים, המרחם סגופים, הנותן כח לעייפים, הפוקח עורים'.³ סמיכות הברכות דומה שאינה מקרית. בפיוט המיוחס לר' אברהם אבן-עזרא,⁴ הפותח: 'יוצר בחכמה רוחי בקרבי', כלולה פראפראזה לברכות השחר והעמידה, ובסידורים שונים,⁵ בעיקר בנוסח ספרד, נקבע מקומו בחלק הבקשות שלפני התפילה, ובו: 'תן כח ליעפים ופדם משבי'. עדות מפורשת, הקדומה ביותר שבידינו, מצוייה בסידור תפילה אשכנזי שנכתב על קלף לפני 1200, כ"י קורפוס קריסטי קולג' 133. כתוב-יד זה חסר בראשו, והוא פותח בארבע ברכות אחרונות של שחר, והן: אוזר ישראל, עוטר ישראל, הנותן ליעף, המעביר.

* מחקר זה הוא פרק ממחקר מקיף על האינטראקציה בין קבלה תפילה והלכה, והוא נעשה בתמיכתן של הקתדרה לחקר הקבלה ע"ש הרב ד"ר א' שפרן באוניברסיטת ברי-אילן וקרן הזכרון לתרבות יהודית בניו-יורק. תודתי אמורה להן.

1 מטבע לשון זה מקורו בכתוב: 'נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה' (ישעיהו מ, כט). דומה כי בסידור שנדפס באמשטרדם ש"צ נפלה טעות, ונכתב: לעיף כח. יש להוסיף, כי הפסוק הנ"ל נכלל בקצת נוסחאות של 'ברוך שאמר' בסדר הנאמר בשבת. כגון: כ"י פאריס 616 (מנהג רומאניא), דף 77א. כן נכלל בדברי שבת שבסופם של כתובייד וספרי דפוס.

2 ייתכן שבקטעי הגניזה יימצא פתרון לשאלות אלו. לצערי, לא בדקתי שם.

3 ראה במאמרו של ג' שלום, ב'תרביץ', כרך ג, תשמ"א, עמ' 258.

4 מקורות נדפסים שונים ראה באוצרו של דוידזון. וראה במהדורת ישראל לוי, שירי הקודש של אברהם אבן עזרא, ירושלים תשל"ו, עמ' 459-462.

5 כגון: ויניציאה שס"א (כד, א), שם שפ"ו (כו, א), אמשטרדם שפ"ו (טז, ב), שם ת"ב, ועוד.

נוהגין לברך ... ואין דבריהם נראים. אמנם כנגדו הגיה הרמ"א במפתו: 'אך מנהג פשוט בבני האשכנזים לאומרה'.

הוראינו לדעת, שבאשכנז עצמה נחלקו המנהגים. בדיקת ספרי תפילה, נדפסים וכתובי-יד, עד שנת ש"ס, מצביעה שוב על חוסר אחידות. הברכה מצוייה:

במנהג צרפת — כ"י פאריס 633 (מאה י"ג), שם 642, אוקספורד 1097 (בערך מאה י"ד), שם 2502 (מחזור לימים נוראים, נכתב לפני רל"א), שם 1142 (נכתב לפני 1540, כנראה מנהג פרובנס).

מנהג אשכנז — פאריס 640 (מאה י"ד), הספרייה הבריטית 653 (מאה י"ג—י"ד); שם 649 (מאה י"ד); בית-הדין בלונדון 36 (משנת קנ"ב), אוקספורד 1126 (משנת רל"א), פאריס 645 (מאה י"ד—ט"ו).

כן ייזכרו כאן הסידורים הנדפסים:

אשכנז ופולין — פראג רע"ט, ויניציאה שמ"ז, קראקא שנ"ב.

אשכנז — ויניציאה ש"ט, שאלוניקי שט"ו, מנטובה שי"ח, ויניציאה של"א—ב, פפד"מ של"א, קראקא שנ"ד, שם שנ"ז, ויניציאה שנ"ט.

פרנקפורט — באזל ש"ס.

פולין — פראג רצ"ו, קראקא שנ"ב.

לעומת אלה, לא נמצאה הברכה בסידורים הבאים: כ"י אוקספורד 304, דף 47ב, שבא מחוג חסידי אשכנז; מנהג אשכנז — פאריס 646 (מאה י"ד). מנהג צרפת — פאריס 637 (מאה י"ג—י"ד); וכן לא נדפס בקראקא שנ"ד — מנהג פולין.

סידורי תפילה איטלקיים אינם כוללים ברכה זו. כגון: כ"י פאריס 599 (רומא 1265), הספרייה הבריטית 617 (ברטינורו ק"נ), שם 626 (פירינצי ר"א), שם 619 (מאה ט"ו), שם 621 (פירארה רל"ח), פאריס 594 (מאה י"ד), שם 598 (מאה י"ד—ט"ו), שם 597 (מאה ט"ו), שם 600 (מאה ט"ו—ט"ז), אוקספורד 1141 (מאה י"ד—ט"ו), שם 1061 (לפני מאה ט"ו), שם 1062. וכן לא בדפוס: שונצין רמ"ו, בולוניא רצ"ז, שם ש', ויניציאה שמ"ט. אמנם נוסף בכ"י פרמה 1759, 1780, שהם קרובים מאוד בנוסחאותיהם.¹³

לא נמצא: במנהג רומניא — כ"י פאריס 616, שנכתב בקרנניא רפ"ד,¹⁴ או לסמוך לאותו זמן בנדפס בויניציאה חש"ד¹⁵; במחזור כפא; במנהג סיציליה — מחזור ("תפלות ומעמד צום כפור כמנהג האנדלוסיים בני ספרד שנתגוררו באיסקיליאה"), יח ע"א, ויניציאה [שמ"ב לערך];¹⁶ במנהג יוון — כ"י אוקספורד 1081, דף 15ב; ב"מחזור מנהג ק"ק קונסטנטונא דר"ה ויו"כ שנת רפ"א", ככתוב בשער כ"י אוקספורד 1086. ואף לא במנהג תימן¹⁷ — כ"י הספרייה הבריטית 711 (צנעא 1540), אוקספורד 1145.

במחזוריים ובסידורים כמנהג ספרד אין אחידות. מהם שנמצאת בהם הברכה, ומהם שלא

13 ראה ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשמ"מ, עמ' 155. (להלן: גולדשמידט).

14 לפי גולדשמידט, (עמ' 123) בשנת רפ"ט.

15 סמוך אחרי ר"פ. עיין גולדשמידט, עמ' 122. ועיין גם בהמשך עד עמ' 125.

16 ראה א"מ הברמן, המדפוס וואן די גארה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 25—26; גולדשמידט, עמ' 235, 238.

17* אמנם 'היו יחידים בתימן שנהגו לאמרה וכמו שהביאה מהר"י צאהרי [בעל 'ספר המוסר'] בספר צדה לדרך, פר' צו', כדברי הרב יוסף צובירי, בסידורו כנסת הגדולה, תל-אביב תשל"ו, ח"א, עמ' ט.

בספרי ההלכה נזכרת ברכה זו בטור אורח-חיים, סי' מו: 'עוד ברכה אחת יש בסדורי אשכנז, בא"י אמ"ה הנותן ליעף כח. ונתקנה על שאדם מפקיד נשמתו בערב ביד הקב"ה עייפה מעבודה קשה כל היום ומחזירה לו בבוקר שקטה ושלוחה. וע"פ המדרש, 'חדשים לבקרים רבה אמונתך', בשר ודם מפקיד פקדון ביד חבירו ומחזירו לו בלוי ומקולקל, אבל אדם מפקיד בכל ערב נשמתו ביד הקב"ה והיא עייפה ומחזירה לו חדשה ורגועה'. נמצא אתה למד שבאשכנז נהגו בברכה זו, וכי מקורה בתקנה, ובעל הטורים שמוצא משפחתו מאשכנז⁸ סמך ידו עליה. כלום נתקבלה הברכה בקהילות ספרד? והאם נתקבלה על הכל בקהילות אשכנז? במילים אחרות, האם האבחנה 'ספרדים-אשכנזים', יש לה רגליים?⁹ ר' יעקב לנדא, רב אשכנזי שחי באיטליה ברבע האחרון של המאה הט"ו, כותב בספר האגור: 'ובסדר אשכנז מוסיפין ברכה אחת הנותן ליעף כח, ונתקנה על שאדם מפקיד נשמתו ביד ה' עיפה ומחזירה לו חדשה, לשון הטורים. ואני המחבר קבלתי מרבתי, שאין להוסיף עוד על אלו ברכות שנתקנו רק כמו שנזכרים בגמר', ועליהן אין להוסיף ומהן אין לגרוע. ואפילו על הברכה מהנותן ליעף כח ראיתי מקטרגים מאחר שאינה נזכרת בגמרא. ובסדר ברכות של בעל סמ"ק אינה נזכרת ברכת ליעף כח, וכן הרוקח בסדר של ברכות. מכל מקום המנהג מצרפת ואשכנז לאומרה.¹⁰

אחריו ר' שלמה לוריא (מהרש"ל) בפולין כתב בפירושו לתלמוד כדברים האלה: 'ובהיותי פוסק זה [בהסתמך על הרא"ש, שאין לומר ברכה שלא נזכרה בתלמוד] בישיבה, הקשו המשכילים, א"כ ברכת הנותן ליעף כח איך שרי לברך שאינה אלא בנוסח סידורי אשכנז ע"פ המדרש, ואפי' מתקנת הגאונים ליתא. והשבתי, אולי ג"כ אין ראוי לאומרה. שוב מצאתי בדברי האחרונים שאין לומר מהאי טעמא אף שכתבה הטור וכו'.¹¹

מרב' ר' יוסף קארו, ב'בית יוסף' (שם) כתב: 'אע"פ שיש סמך יפה לברך ברכה זו, מאחר שלא נזכרה בתלמוד איני יודע איך רשות לשום אדם לתקנה. ומצאתי שכתב האגור שראה מקטרגים עליה מטעם זה ... והכי נקטינן.¹² וכן כתב בשלחן ערוך, סי' מו ס"ק ו: 'יש

6 בראשית רבה עח. והשווה שוחר טוב, כה אות ב. במדרש זה יסוד התפילה 'מודה אני', שנתחבר במאה הט"ו.

7 לשון קרובה מאוד נמצאת בתוס' לברכות מו ע"א, ד"ה כל. אך שם נקשר הענין לברכת 'ותגמלנו חסדים טובים', ואין נזכרת הברכה הנדונה כאן.

8 ראה א"ח פריימן, הרא"ש וכו', ירושלים תשמ"ו, עמ' קכא והע' 5.

9 ראה, למשל, י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ה, עמ' 70: 'אשכנז הוסיף על הברכות שבתלמוד ... ברור שאמנם אינה נמצאת בשום סידור אחר אבל נסתננה גם אל המהדורות המאוחרות של ספרד'. וראה עוד א' ברלינר, כתבים נבחרים, עמ' 20—21; בנימין פרידמאן, מקור התפלות, מישקאלץ תרצ"ה, דף ט, ב — א.

10 האגור, רימני רפ"ו, דיני ברכות, סי' פו.

11 ים של שלמה, כתובות, פרק א, [תרכ"ב], י ע"ב, סי' כג. וכן פסק בשו"ת, סי' סד: 'וברכת הנותן ליעף כח גם איני נוהג לאומרה מאחר שליתא בתלמוד בבלי ולא בתלמוד ירושלמי וכן שום מחבר לא הביאה, אלא שהטור כתב טעם על סידורי אשכנז שנתקנה על פי המדרש וכו'. לפיכך אין הברכה נזכרת ב'הנהגת מהרש"ל', שהו"ל יצחק רפאל מתוך כת"י, ונדפס בספר היובל לפדרבוש, ירושלים תשכ"א (וכן בקונטרס נפרד). מעניין לציין, שגם בס' מטה משה, לר' משה מט, תלמיד מהרש"ל, אין זכר לברכה זו.

12 דברי בית יוסף הובאו כלשונם גם בספר ההגהות 'אות אמת', שאלוניקי שכ"ה, דף קעג, ב. על דברי 'אות אמת' השיג ר' יעקב פארדו, מנחת אהרן, כלל ה, סוף סי' טז.

נמצאת: בסידורים כתובי-יד: פאריס 590 (מאה י"ג), שם 591 (מאה י"ג), אוקספורד 1132, שם 1135 (לפני ש"מ), שם 1137 (מנהג קאטאלאן, כנראה), הספרייה הבריטית 693 (לא יאוחר מאמצע המאה הט"ו); שם Or. 11564. אף אין הברכה מצוייה בסידורים הנדפסים: ויניציאה ש"ו, שם של"ב (? מחזור לימים נוראים), שם שנ"ה, וכן לא בסידור עם פירוש זבחי אלהים [קושטא 1593].

לעומת אלה, היא נמצאת בסידור כ"י פאריס 592, שנכתב באשכנז (ליסבון) בחודש שבט רמ"ד. יצויין, כי הברכה מופיעה בו פעמיים, לפני 'אזור ישראל', ולפני 'שלא עשני גוי'. וכן נמצאת בסידור כ"י מהמאה הט"ו, ובכ"י אוקספורד 1136 (סידור עם תרגום לקאטאלאן, בערך 1500). וכן בסידורים שנדפסו בנאפולי ר"ג, ויניציאה רפ"ד, שם ש"ד, שם ש"ו, שם שכ"ד, שם חש"ד (עם תרגום לספרדית. לפי הקטלוג של קאולי, עמ' 554, נדפס בערך 1550). בסידור שנדפס בטרינ רפ"ה, מופיעה הברכה לפני 'המעביר', ובחלק הביאורים נכתב: 'ובסידור אשכנז מני הנותן ליעף כח על פי המדרש שבערב, הנפש עיפה ממלאכת הי'. כן נמצאת הברכה בסידור שנדפס 'לטובת יישוב יהודי ספרדי שהשתקע בדרום איטליה בשנות הגירוש', כהשערת גולדשמידט.¹⁸ אמנם אפשר שתחילה לא היה מקובל לומר את הברכה בספרד, ורק בשנים המאוחרות של ימי-הביניים נתקבלה הברכה בכמה מן הקהילות. על כל פנים, לאור מה שהובא עד כה מתברר, שבשום מקום בפזורה היהודית באירופה לא היה מנהג קבוע ואחיד, פרט למנהג בני רומא.

ב

ראוי, איפוא, לראות כיצד משתקף הדבר בספרי הלכה ומנהג. הרמב"ם איננו מזכירה. אף מתברר שבהוגים שונים בצרפת ובאשכנז לא נהגו לאומרה. בספרים אשר מונים את סדר מאה הברכות של רב נטרוני גאון, אינם מזכירים זאת. כגון: תניא רבתי, שבלי הלסט, סדר ברכות לר' יחיאל מיכל מארפטשיק (קראקא ש"ב, דף ו, ד). כמו כן, אינה נזכרת בס' הרוקח, הלכות ברכות ס"י שכ; ולא בפירוש סודות התפילה המיוחס לרוקח, כ"י אוקספורד 1569, דף 217א; בפירוש המלוקט מחסידי אשכנז הנדפס בשולי סידור טיהינגן ש"כ; סידור רבינו שלמה מגרמיוזא (מהד' הרש"ר, ירושלים תשל"ב, עמ' ה—ו); ספר האשכול (תלאביב תשכ"ב, עמ' 6); סמ"ק מצוריק; סמ"ק, עמודי גולה (קאפוסט תק"פ); סידור עץ חיים לר' יעקב חזן מלונדריץ, מהד' בראדי (ירושלים תשכ"ב); מנהגי ר' אברהם קלויזנר; מהרי"ל. במחזור ויטרי מצויות נוסחאות מתחלפות. בכ"י הספרייה הבריטית 655, שהוא משנת 1242,¹⁹ נזכרת הברכה בס' פט (דף 28א). כן נזכרה אצל ר' משה מקוצי, בסמ"ג;²⁰ ובמחצית הראשונה של המאה הט"ו מעיד בעל ס' לקט יושר,²¹ כי רבו ר' ישראל איסרליין, בירך ברכה

זו; אף מצאנוה בחיבור שיש בו ממנהגי צרפת (בעיקר) וספרד כאחד, והוא פירוש התפילות לר' יהודה בן יקר;²² כעבור כמאתיים שנה מביאה ר' דוד אבודרהם, אבל אין הוכחה שבמנהג ספרד הוא מדבר. הוא כותב: 'ויש מקומות שמברכין נותן ליעף כח'.²³

בביזנטיון, נראה כי בסיבת האשכנזים הונהג לאומרה. כך אתה למד מספר הקנה,²⁴ גם אם ניתן שם הסבר קבלי (ראה להלן). וכך אתה למד גם מס' שושן סודות לר' משה הגולה מקיוב, שחיבורו הסתיים בשנת רע"א: 'ובארץ אשכנז בסידוריהם יש ברכה אחת בא"י אמ"ה הנותן ליעף כח, ולא ידעתי מאין לקחו נוסח זה הברכה הזה. אמנם בעל הגדור בסודותיו הזכיר ברכה ההיא',²⁵ והוא מביא את נימוקו ומסכים עמו.

שני חיבורים קבליים אלה מפנים את תשומת ליבנו לתחום הקבלה. נראה כי המקובלים בימי-הביניים לא נקטו עמדה עצמאית. כל שהזכירה הוא משום הנהגה שבמקומם. ויש מקובלים שהיה מקום להזכיר הברכה בחיבורם ולא הזכירה. כגון: ר' עזרא מגירונה בפירוש התפילות (כ"י אוקספורד 1938, דף 204; כ"י פרמה-פירו 105, דף 65); ריקנאטי, בפירוש התפילות (כ"י אוקספורד 1534, דף 33ב; שם 1617, דף 5א); אור זרוע, לר' דוד בן יהודה החסיד (כ"י אוקספורד 1624, דף 112ב); וכן לא בסידורים קבליים: בכ"י פאריס 602 (מאה י"ד-ט"ו), שם 603 (מאה ט"ו-ט"ז), שם 853 (דף 131ב, משנת 1485), ולא בס' תולעת יעקב (קושטא ש"כ), המשקף נוהג ספרדי שהכיר המחבר, ר' מאיר אבן גבאי, בימי ילדותו בספרד לפני הגירוש.

כנגד אלה ראינו את פירושו של ר' יהודה בן יקר, רבו של הרמב"ן, וכן את מנהג האשכנזים בביזנטיון, כפי שעולה מדברי ס' הקנה, ואחריו שושן סודות, כדלעיל. כן נדפסה הברכה בסידור טיהינגן ש"כ (אע"פ שאין זכר לכך, כאמור, בפירוש המלוקט מחסידי אשכנז). דומה כי יש לציין גם את פיוטו הארוך לשבת של רבי אליהו בן משה לואנץ, הנדפס בספר 'זמירות ותושבחות',²⁶ פיוט זה הוא פראפראזה לתפילה, ובין היתר מפיט על-פי ברכות השחר, ובכללו: 'ליעף כוח נותן ומנוח'. ומאיטליה נזכר את המקובל החשוב, ר' יעקב ישראל פינצי, שכלל את הברכה בפירוש התפילות שלו (כ"י הספרייה הבריטית Or. 9151, דף 113ב). ברם, תפנית חשובה אירעה במחצית השנייה של המאה הט"ו. מסורות שבאו מחוג האר"י סיפרו שהוא חייב לומר הברכה (ראה להלן), ומכאן ואילך נפוץ המנהג לאומרה, ולא תמיד בשם האר"י, אבל היו מתנגדים לכך.

בתשובה ששלח ר' שמואל, בנו של ר' חיים ויטאל, מדמשק לר' עזריה זאבי, באמצע המאה

22 פירוש התפילות והברכות, ירושלים תשל"ט, עמ' 1, בהשלמה (שאיננה במהד' ראשונה) מתוך כ"י מונטיפיורי.

23 אבודרהם, ויניציאה ש"ו, דף י, ג.

24 פאריצק תקמ"ו, דף נו, ד (קראקא תרנ"ד, דף נד, א). לנקודה זו חשיבות מרובה, שכן לאחרונה ביקשו חוקרים לקבוע את מקומו וזמנו של ספר הקנה (והפליאה) על סמך נוסחאות התפילה. ראה ישראל תא-שמע, בספר היובל ליעקב כ"ץ, פריקים בתולדות החברה היהודית בירושלים תשמ"מ, עמ' נו—ס; מיכל אורון, 'הפליאה' ו'הקנה' — יסודות הקבלה שבהם עמדתם הדתית חברתית ודרך עצובם הספרותית, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, תשמ"מ, עמ' 9—10.

25 ראה שושן סודות, קארעץ תקמ"ד, דף ה, ב; וכן בסוף ס' קנה, בכ"י אוקספורד 1656 (סרט 17397 במכון לתצלומי כתבי-יד), 132 ע"א; ובכ"י גיויורק, ביהמ"ל 5447 (סרט 37211 במכון לתצלומי כתבי-יד), 17 ע"ב. וראה עוד ר' תא-שמע, שם, עמ' נט—סא.

26 בסיליאה שנ"ט, דף יט, א. המחבר היה מקובל אשכנזי, נולד בשנת 1564.

17 ראה גולדשמידט, עמ' 289.

18 שם, עמ' 304.

19 ראה ח"ב, דף 267ב. עלי-פי כ"י זה נדפס המחזור בברלין תרמ"ט (וד"צ ירושלים תשכ"ג), ונזכרה הברכה בעמ' 57. אמנם ברלינר העיר שבנוסח הזה נכנסו הוספות מאוחרות. ועיין גם גולדשמידט, שם, עמ' 66. אכן, בכ"י ריג'יו, שמביא גולדשמידט, שם, עמ' 67 — אין הברכה נמצאת.

20 חלק מצות עשה, הלכות ברכות, ויניציאה ש"ו, דף קיד, א.

21 ברלין תרס"ב, עמ' 8.

שהרב מוהרי"א וצוק"ל היה נוהג לומר ברכת הנותן ליעף כח³¹, וביתר תוקף יכתוב ר' נתן שפירא: 'ואני נתן נלע"ד, מאחר שהרב זלה"ה הסכים לאמרו, בודאי שע"פ רוח הקדש נאמרה לה³².

בנוסף דברים אלה של ר"ן שפירא משתקף בוודאי צידה האחר של מסורת, המובאת בס' כנסת הגדולה לר' חיים בנבנשת. לפי מסורת זו, ר' יוסף קארו חזר בו באחרית ימיו לאחר שנודעה לו דעת האר"י³³. מסורת זו חזרו ושקלו וטרו בה בעלי הלכה, מהם שהושפעו ממנה ומהם שיצאו נגדה חוצץ.

מדברי תשובתו של ר' שמואל ויטאל, שהזכרנו לעיל, ביקש מ' בניהו להוכיח שמנהגו של האר"י לא נתקבל בירושלים בימי רח"ו. אולם בניהו מביא מדברי ר' חיים בנבנשת, כי 'כמו שלש שנים בא פה תירי"א ת"ח מארץ הצבי והעיד ששמע שרבינו המחבר ז"ל חזר בו בסוף ימיו והיה אומרה בהזכר שם ומלכות על פי הקבלה³⁴. היש בעדות הת"ח משום שינוי עמדות בא"י? והרי דבר זה אירע בין השנים ת"ג—ת"ח, בהן כיהן ר"ח בנבנשת כרב בתיראי, הסמוכה לאיזמיר. אף הביא בניהו שתי עמדות נוגדות שנקטו שני חכמים גדולים בירושלים בערך באותו זמן. ר' יעקב חאגיז, שעלה בערך בשנת ת"יו, כותב בלשון קצרה: 'שאלה. מהו לברך ברכת הנותן ליעף כח. תשובה. סוד ה' ליריאי. ואני בבואי לכאן מצאתי שהנהיגו לאומרה, גם אני כאחד מהם³⁵. לעומתו, ר' חזקיה דייסילוו כתב ברבע האחרון של המאה הי"ז: 'פה ירושלים תובב"א נתפשט המנהג לאומרו עפ"י כתבי הרב הקדוש מהר"י אשכנזי ז"ל. זולתי קצת יחידים שאין אומרי אותו. ואני אחד מהם³⁶. משמע שאין נוהג המקובל על הכל, וזאת למרות השמועה שר"י קארו חזר בו.

ר' ישראל יעקב אלגאזי, החכם והמקובל הירושלמי (יליד איזמיר בדור שלאחרי פרי חדש), נזקק לכך במסגרת דיונו בפרטים בהם חלוקים מקובלים ופוסקים. הוא מביא דעת חכמי ההלכה הנמנעים מן הברכה, לצד חכמי הקבלה, ופרי עץ חיים הנ"ל בכלל, המחייבים לאומרה. והוא מסיים: 'ועכ"פ הבאים בסוד ה' יבחרו להם הדרך ישרה, רק שלא ימחו ביד המונעים עצמם מלאומרה³⁷. הלשון המתונה מעידה על חילוקי מנהגים, ועכ"פ על הימנעות מקביעת הלכה.

סמוך לאותו זמן, כתב ר' יוסף מולכו (עלה לירושלים בשנת תק"ח): 'והרב בס' הכונות כ' שצריך לאומרה ע"פ הקבלה. וכן נוהגים פה יר' ת"ו. ובח"ל אין נוהגי' לאומרה. ומקום מקום לפי קבלתו³⁸. אף עדותו של החיד"א, שכתבה לפני שנת תקל"ד, באה לאשש את הנוהג שהפך להיות כביכול נחלת הכלל. וכה דבריו: 'עתה נתפשט המנהג בגלילותו לברך זאת הברכה עפ"י כתבי רבנו האר"י זצ"ל, כי אף דקבלנו הוראות מרן, קים לן דאלמלא מרן

הי"ז²⁷, התייחס בין היתר לברכה הנידונה, וכתב: 'וכן בברכת הנותן ליעף כח, כתב הרב בעל ב"י ז"ל שאין לאומרה, ומורנו מהר"י ז"ל כתב שצריך לאומרה, ונתן טעם לדבר, יע"ש'. בכתבי האר"י אתה מוצא חיוב אמירת הברכה, למרות פסקו של מרן בשו"ע, ובחלק מן המקורות אף ניתן טעם קבלי בהרחבה.

הנה אנו קוראים בקצרה, בשער הכונות²⁸: 'ברכת הנותן ליעף כח היה הוא ז"ל נוהג לאומרה, שלא כמ"ש הש"ע. מעין זה בספר הכונות²⁹: 'נוסח התפלה והסדר שלנו כפי דפוס הסדור הגדול של כל השנה של הספרדים (!) של דפוס ... אף ברכת הנותן ליעף כח היה נוהג לאומרה. ברם, הרחבת דברים ניכרת מוצא אתה בס' פרי עץ חיים:

ברכת של מלביש ערומים וברכת הנותן ליעף כח צריך לאומרו, היפך ממה שפסק הש"ע. הנה האדם בעה"ז, אין אדם צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא. ואז אם החטא ההוא גדול, הוא גורם שיתפשט מעליו לבוש הקדושה אשר לו ומלבישים אותו לבוש קליפות הנחש ... ואם אין החטא גדול נחלש כח הלבוי אשר בו ... וכאשר האדם מפקיד נשמתו ... קודם שישן ביד המלכות אשר היא מחדשת אותם. ומי שאין לו לבוש כלל, נותנת לו לבוש מחדש. ומי שיש לו לבוש, אלא שתש כחו, היא מחזקת אותו ונותנת בו כח ... וכאשר תברך מלביש ערומים תכוון אל זה המלכו' כנ"ל למי שנפשט מעליו מלבושו לגמרי. וכנגד מי שיש לו לבוש אלא שנחלש ומחדשין ומחזיקין אותו אנו אומרים ברכת הנל"כ³⁰.

מעין זה מוצא אתה גם בפירוש התפילות של ר' יוסף אבן טבול, כ"י ביהמ"ל בניוירוק סי' 1995, דף יא, ד.

ראוי להביא נוסח החתימה בדבריו של ר' אברהם אזולאי. לאחר שפירש טעמן של שתי הברכות (מלביש ערומים והנותן ליעף כח) לפי הסוד, מעין דברי פנ"ח הג"ל, כתב: 'ודע

27 תחילה נתפרסמה ע"י מ' בניהו מתוך כ"י אוקספורד. שאלות ותשובות באר מים חיים, סי' יט, דף מג. ראה מאמרו, 'רבי חיים ויטאל בירושלים', 'סיני', כרך ל (תשי"ב), עמ' עא—עה. חזר ונדפס בקובץ 'ירושלים', ירושלים תשל"ז, עמ' 169—173. דברים אלה של בניהו הובאו במאמרו של בצלאל לנדוי, במאמרו בקובץ 'רבי יוסף קארו', ירושלים תשכ"ט, עמ' לא, אך עלו בו קמשינים. אגב, תשובת רש"י נדפסה בינתיים בקובץ השו"ת 'באר מים חיים', תשובותיהם של רח"ו ורש"י, ברוקלין תשכ"ו.

28 ירושלם תרס"ב, דף ג, ד. ר' יעקב צמח חזר על כך בכמה מכתביו. למשל, עולת תמיד, שאלוניקי תרי"ד, דף טז, ב (ירושלם תרס"ז, דף יג, א); וזו זהב, כת"י ניוירוק, ביהמ"ל 1823, דף נח, ב. בס' נגיד ומצוה, ירושלים תשכ"ה, עמ' כא, נאמר: 'מורי זלה"ה היה אומר בכל בקר הברכה של הל"כ אע"פ שלא נז' בגמרא. ולאחרונה נזכיר את ס' ארחות צדיקים, ליוורנו תק"ג, דף סה ע"א: 'ברכת הנותן ליעף כח נכון לאומרה, והיא אחת מן י"ח ברכות האלו שתיקנו קודם התפילה, ואע"פ שיש מוחין בדבר זה, עם כל זה ראוי הוא לאומרה'.

29 קארעץ תקמ"ה, דף ד, א.

30 קארעץ תקמ"ב, דף ט, ב—ג. ובשינויים קלים במהד' קארעץ תקמ"ה, דף ד, ב. דברים אלה חזרו ונדפסו בספרים שונים בפראפראזה קלה. למשל, עולת תמיד, שאלוניקי תרי"ד, דף טז, ב—ז, א (ירושלם תרס"ז, דף יג א—ב); נגיד ומצוה, שם, עמ' כ—כא; ר' אברהם חזקוני, זאת חקת התורה, ויניציאה ת"ט, דף כ, ב—ג. בסידור חמדת ישראל, לר' שמואל ויטאל, מונקאטש תרס"א, דף ט, א—ב; ר' ישראל יעקב אלגאזי, שלמי צבור, שאלוניקי תק"ג, דף מח, ג—ד; ר' יעקב פארדו, מנחת אהרן, ויניציאה תקס"ט, דף יז, ג; ר' יעקב סופר, כף החיים, לשו"ע או"ח סי' מו; ר' מאיר פאפערש, אור צדיקים, תקון התפילה, סעיף ט. אם כי בסידורו אור הישר, אמשטרדם תס"ט, דף יג, ב, הביא את הברכה אך ללא כל הערה. וראה להלן הע' 31, 32.

31 כנף רננים, כ"י פאריס 1362, דף 11ב—12א.

32 מצת שמורים, ויניציאה תכ"ה, דף ז, ד—ה, א. ושם הביא גם דברי פנ"ח, בלא לציין זאת.

33 כנסת הגדולה, חלק א, ליוורנו תי"ח, או"ח סי' מו. וראה בניהו, במאמרו שנזכר לעיל בהע' 27, עמ' ע, הע' 36.

34 'כנסת הגדולה', או"ח סי' מו.

35 הלכות קטנות, שאלה קפד. ירושלם תרנ"א, דף לה, ב. וכן ב'הלכה רווחת' של ר' בן-ציון אלקלעי, שם, מביא מקצת מקורות, ומסיים: 'וכן נוהגי'.

36 'פרי חדש' לאר"ח סי' מו.

37 שלמי צבור, שאלוניקי תק"ג, דף ז, ג—ה, א. והשווה שם, דף מח, ד.

38 שלחן גבוה, לאר"ח סי' מו ס"ק כ. דבריו הובאו בספרים שונים.

שלא נזכרה בתלמוד — נוהגים בירושלים לברך אותה.⁴⁷ ושוב סוכם הדברים בספר 'מנהגי ארץ-ישראל': 'ומנהג פשוט בירושלים ת"ו לומר בברכות השחר' וכו'.⁴⁸ ובצורה כוללנית סוכם באנציקלופדיה תלמודית: 'אבל המנהג פשוט לאומרה'.⁴⁹ וכן פסק הרב חיים דוד הלוי: 'עוד ברכה אחת תקנו לאמרה בברכות השחר, ומקורה בסדורי אשכנז הקדמונים'. הוא מציין את דברי המדרש שהובאו בעצם על-פי הטור, וממשיך: 'ועכשיו כבר פשט המנהג בכל קהלות ישראל לברך ברכה זאת'.⁵⁰

ג

עמדה נחרצת נגד ההסתמכות על האר"י מוצא אתה אצל מקצת חכמים, שהביא דבריהם הרב עובדיה יוסף.⁵¹ טעמים ונימוקים עמהם: 'לא בשמים היא!', ואין לקבל דעת המקובלים כאשר הם שונים מן הפוסקים. לפיכך נזקק הרב יוסף לטעון, כדברי קודמיו, 'שאין עיקר סמיכותו ע"פ האר"י ז"ל, אלא מפני שמרן עצמו חזר בו'. שמועה זו, שר"ח נבנשת הטיל בה ספק, ועל כל פנים לא הועילה לשנות את דעתו, קנתה לה שביתה אפילו בספרות ההלכה, והיא משמשת 'תנא דמסייע' חשוב. אמנם הרב יוסף מסתמך גם על ס' הפרדס לרש"י, שבו נאמר: 'מן הדין ראוי לברך י"ח ברכות, אבל יש רשות להוסיף ולברך על כל החביב לו'.⁵² אין ספק שידע שאין לעקור עתה מנהג פשוט ורווח בירושל, ועל כן ביקש למצוא לו תמוכין, עם שהעמיד את ההלכה מעל הקבלה.

מכאן נבוא לבדוק כיצד נהגו בקהילות אחרות. בספרות ההלכה יש מהלכים לדבריו של בעל 'כנסת הגדולה', שלמרות דברי החכם שבא מארץ-ישראל, כתב: 'ואני מחיתי שלא לשנות מנהג קדמונים לאומרו בלא שם ומלכות'. אף ר' שבתי סופר ביקש להישאר נאמן למנהג הקדמונים, למרות שהשאיר פתח פתוח מטעמי סובלנות כלפי המחדשים, וכה יכתוב: 'ומאחר שלא כתב הגאון [הרמ"א] שראוי לאומרה, רק שהמנהג לאומרה, נראה שלא רצה לכתוב נגד המנהג. כי אולי לא ירצו לבטל מנהגם, ומוטב שיהיו שוגגים ולא יהיו מוידין לברך ברכה לבטלה. אבל מי שיש בידו כח לבטל מלאמרה, לא ימנעוהו המנהג'.⁵³

כנגדם, אנו מוצאים מעין הסכמה כללית אצל 'נושאי הכלים' שנדפסו עם הטור ושולחן הערוך שעל-פיהם נפסקת הלכה. בעל 'מגן אברהם'⁵⁴ הביא: 'זהו הנהגות כ' לאומרו. וכ"כ הב"ח וסמ"ג'. וכן ה'באר היטב' הסתמך על שער הכונות, שיש לומר בשם ומלכות, 'וכ"כ הב"ח, וכן מנהגינו'. והובאו דבריו ב'שערי תשובה'. ואילו ר' מנחם מנדל אויערבאך,⁵⁵ בספרו 'עטרת זקנים', התעלם מן המקור הקבלי, אך קבע כי: 'מנהג פשוט לאומרו, והוא על

אף הוא ראה דעת קדוש האר"י זצ"ל גם הוא יודה לברכה. ומה גם שכתב הרב כנה"ג דאיכא מאן דשמע דהדר ביה מרן בסוף ימיו. וכן ראוי לנהוג, ודלא כהרפ"ח [= כהרב פרי חדש].⁵⁶ וכן יכתוב החיד"א בס' טוב עין: 'ומטעם זה נתפשט בכמה קהלות לומר ברכת הנותן ליעף כח, אעפ"י שהיא ברכה כולה מחודשת'.⁵⁷ וכל כך, משום שהאר"י קבע אותה. 'ובשער הכונות שסידר מהר"ש ויטאל משמע דהאר"י אמר שברכה זו תקנת רז"ל. ובפרי עץ חיים כתב, דיאמרו ברכה זו אעפ"י שהוא היפך מהש"ע'. בהמשך הדברים הוא מביא כמה דוגמאות להוכיח ש"יש דברים שאנו מניחים התלמוד ואנו נוהגים כספרים אחרים'.

מועמדת, איפוא, 'פסיקה' קבלית חדשנית כנגד פסיקה הלכתית. אך אין זו דעת יחיד. כמעט באותה לשון של החיד"א, שבס' ברכי יוסף, כותב חבירו ר' אליהו ישראל:⁵⁸ 'יש נוהגין לברך הנל"כ כו'. כבר נתפשט המנהג בכל המקומות לאומרה כפי כתבי האר"י ז"ל. וראיתי להרב מג"א שכתב שגם רבינו המחבר היה אומר אותה, וכן אנו נוהגין, ודלא כהפר"ח. ועיין כנה"ג.⁵⁹ כמאה שנים לאחר מכן הביא לשון זה ר' אליהו חזן, שהיה רב באלכסנדריה בין השנים תרמ"ח—תרס"ח: 'כבר נתפשט המנהג בכל המקומות לאומרה. וכן אנו נוהגים. כס"א סי' זה'.⁶⁰ מעין סיכום הנימוקים בזכות אמירת הברכה נמצא מעתה בדברי ר' יעקב פארדו: 'מעשה ודאי ראוי לאומרה כיון שרוב האחרונים [נים] ז"ל הסכימו לדעת א'. וכ"ש שנמצאת כתובה בספרי המקור ז"ל כדבר האמור. וגם שנמצא רמז בדברי המ' [המדרש] כמ"ש הטור ז"ל. ומה גם שנתפשט ברוב יש', ומה גם עתה. הבט נא וראה' דברי החיד"א שהביא את העדות הנוכרת לעיל שר' יוסף קארו חזר בו. ולכן, 'מנהגן של יש' תורה היא, בפרט שיש על מי לסמוך. ואף שאינה בש"ס, נמצאת כבר מתוקנת בשם גאוני, ואשיפולי גלימיהו נקטי'.⁶¹

אכן, בכמה וכמה חיבורים שעניינם מנהגי ירושלים, נמצא מעתה הוראה בזכות האמירה. כך בספר התקנות ומנהגי ירושלים;⁶² וכן בפירושו של ר' אהרן ׳ שמעון, שער המפקד: 'המנהג פשוט בירושלים תוב"א לומר בברכות השחר ברכת הנותן ליעף כח'.⁶³ מאוחר יותר יכתוב רמ"ל זק"ש: 'אף על פי שיש אומרים שאין לברך ברכת 'הנותן ליעף כח' לפי

39 ברכי יוסף לאו"ח סי' מו ס"ק יא. דברים אלה, שמרן היה חוזר בו אילו ראה את דברי האר"י, חוזרים בכמה מקומות בשל חשיבותם. ראה למשל, ר' חיים סתהון, ארץ חיים, קונטרס הכללים, סי' יג, וכן בהמשך, בדבריו על או"ח סי' מו. בקונטרס הכללים, שם, הוא מסתמך גם על ס' שיעורי ברכה של החיד"א, ונותן את דבריו עניין גם לנושאים אחרים ('קים להו לרבנן, דאי שמע מרן ז"ל דברי האר"י ז"ל הוה הדר ביה'). וכן מובא הכלל בס' ליצחק ריח, לר' יצחק בן שמואל אבן דנאן: 'כשמרן חולק עם האר"י כוונתו דהאר"י עבדינו, דגם מר"ן אלו ראה את דברי האר"י היה חוזר בו. החיד"א' (ליוורנו תרס"ב, ח"ב, דף גב, ב, סי' יד. וכן במקורות נוספים).

40 טוב עין, סי' ז, הוסיאטין תרס"ד, דף טו, ב—טז, ב. כן כתב בקצרה בס' קשר גודל, סי' ה ס"ק יז: 'הנותן ליעף כח צריך לאומרה. ויש לאומרה אחר מליש ערומים' (וראה לעניין זה בהמשך); ס' אצבע קטנה לר' מנחם משי"ב, איזמיר [תרל"ו], דף עט, א.

41 מחכמי ירושלים. נפטר בקאהיר, ביום ט בשבט תקמ"ד. ראה עליו מ' בניהו, ספר החיד"א, ירושלים תשי"ט, עמ' יד, כו.

42 כסא אליהו, שאולניקי תקע"א, דף ח ד (סי' מו אות ט). ונזכר בספרים שונים.

43 נוה שלום, מנהגי נא — אמון וארץ מצרים, נא — אמון תרנ"ד (וכן תר"צ), דף א, ב.

44 מנחת אהרן, ויניציאה תקס"ט, כלל ה אות טז, דף יז, ד—ה, א.

45 ספר התקנות, ירושלים תרמ"ג, דף נד, א. על-פי ס' שלחן גבוה, הנ"ל.

46 נא — אמון תרס"ח, דף לה, ב.

47 קונטרס מנהגי ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ח (ד"צ מ'סורא' תשי"ד), עמ' 4.

48 יעקב גליס, מנהגי ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ח, עמ' כב—כג.

49 כרך ד, עמ' שעד. ומסתמכים שם על הב"ח (ראה לקמן ליד הע' 57), 'שהראשונים שכתבוהו גרסו כן בגמרא'.

50 מקור החיים השלם, חלק א, ירושלים תשמ"ג, פרק יג, עמ' 67.

51 שו"ת יביע אומר, ח"ב, האו"ח, סי' כה, אות יב. (וראה גם ח"ה, סי' כב אות ו).

52 שם שם, אות יג. וראה עוד להלן.

53 סידור ר' שבתי סופר, כת"י בית-הדין בלונדון 37, דף ה, ב. אמנם הברכה מופיעה (לפני המעביר) בסידורו הנדפס 'שפתי ישינים', אמשטרדם תל"ח—ת"מ, דף א, א.

54 *וכן עיין בדברי חתנו, ר' קופמן כהן, בפירושו חקי חיים. בראשו נדפס הסידור, ברלין ת"ס.

55 חי ש"פ—תמ"ט, בוינא(?). ספרו נדפס תחילה בפני עצמו בדיהנפורט תס"ב.

מעניינת הם דברי פוסק חשוב מנוכח: 'אך אצלינו פשוט בכל המדינות לאומרה ... והאשכנזים אומרים אותה באחרונה קודם המעביר ... ובנוסחת ספרד היא אחר מלביש ערומים. ואולי היה בנוסחתם בגמרא ברכה זו (ב"ח), וכתב הטור דברכה זו היא ע"פ המדרש' וכו'.⁶³ משמע, האשכנזים ממשיכים במנהגם כמימים ימימה, ואילו הספרדים, שמנהג זה חדש היה בידם, קיבלוהו על-פי המתכונת הקבלית. אכן, כל שהברכה מוצבת לאחר ברכת מלביש ערומים, בעקבות הקבלה נקבע כן. כך ראינו את דברי ס' פרי עץ חיים, וההולכים בעקבותיו,⁶⁴ וכך במקורות הבאים:

ר' ישראל יעקב אלגאזי כתב: 'ומי שנהג כדעת האר"י ז"ל, צריך להזהר לאומרה אחר מלביש ערומים דוקא'.⁶⁵ ועל-פיו ב'שערי תשובה' (לאו"ח סי' מו ס"ק י'): 'ועפ"י סודן של דברים יש לזהר לאומרה אחר ברכת מ"ע דוק'. גם ר' עמנואל חי ריקי כותב כן בספרו הקבלי משנת חסידים.⁶⁶ ואילו ר' יעקב קאפיל ממזריטש,⁶⁷ כותב בסידורו 'קול יעקב' בקצרה: 'שאם נתחלש לבוש נשמתו נותן לו כח'. ברור שהוא רומז בכך להסבר של 'פרי עץ חיים'. אבל מקומה של הברכה בסידור זה הוא אחרי 'עוטר ישראל' ולפני 'המעביר'. כך מקובל בדרך כלל במנהג אשכנז. אמנם בסידוריהם של ר' אשר מבראד (לבוב תקמ"ח), ור' שניאור זלמן מליאדי (קאפוסט תקע"ו), מופיעה הברכה לאחר מלביש ערומים. וכן בס' בית דין, מחזור לראש השנה, בעריכת ר' אברהם חמוי, מחכמי חלב;⁶⁸ בס' יפה ללב, לר' רחמים יצחק פאלאג'י;⁶⁹ וב'לשונו של ר' יוסף חיים מבגדד': 'אחר מלביש ערומים יברך הנותן ליעף כח. ושתי ברכות אלו נתקנו על מלבושי הנפש, שיש אדם מאבד לבוש נפשו לגמרי, והקב"ה בחסדו נותן לה לבוש חדש כי ערומה היא. ויש אינו חוטא כ"כ לאבד הלבוש לגמרי אלא רק מחלישו, והקב"ה בחסדו נותן לו כח לחזקו בכל יום כאשר מחזיר לו נשמתו בבוקר'.⁷⁰ כאן אתה מוצא מפורשות את ההסבר הלוריאני ואת המסקנה לגבי מקום הברכה.⁷¹ לא בכל הספרים שברוח הקבלה אתה מוצא את הברכה. דרך משל, כ"י תכלאל פעמון ורמון עם פירוש המהרי"ו (ר' יצחק ונה), מקובל תימני נודע (כ"י מכוון בן-צבי 1219, נעתק בשנת שצ"ז); בסידור עם פירוש תפילות קבלי, שנכתב באיטליה במאה הי"ז, כ"י פאריס 1383, דפים 111—216; וכן לא בסידור שצורף לתיקון סליחות של חודש אלול כמנהג האג, כ"י רוונטליאנה 264, משנת תקמ"ג, דף יו, א); 'סדר תפלת נהורא השלם ... כמנהג ספרד' [חסידים], סלאוויטא תקצ"ד; 'סדר תפלות ... ספרדיים', ברוח הקבלה, ווילנא תקצ"ו.

פי מדרש'. אף הט"ז, שכנראה לא ידע את המסורת הלוריאנית, ובוודאי לא את השמועה הנ"ל על ר"י קארו, חייב את האמירה, משום שסבר כי יסוד המנהג בתקנת גאונים, ועצם העובדה שהציבור נוהג כך, די בה כדי ליתן לה תוקף.⁶⁵ וכמותו כתב ר' שניאור זלמן מליאדי, בשו"ע שלו.⁶⁶

אולם במיוחד מעניינים דברי ר' יואל סירקש, בעל הב"ח. הוא תמה:

מי הגיד להם שניתקן ברכה זו אחר התלמוד. אני אומר דהקדמונים היו גורסין כך בגמרא. וביתר חריפות: 'אבל אנו בני אשכנז דקבלנו ברכה זו מאבותינו, וגם הסמ"ג כתבה, אין ספק שהיו גורסי' כך בתלמוד ... וכן בברכת הנותן ליעף כח, דהמנהג פשוט מקדמונינו ומאבותינו לאומרה, אין רשות לשום גדול בדורו לגזור בשום אדם שלא לאומרה, כ"ש שאין לשנות הסדורים שלא להדפיס ברכות אלו, מגביה שפלים והנותן ליעף כח, בין הברכות. ומי שעבר והסירם, עתיד ליתן את הדין. מיהו הירא את דבר ה' ומוחזק בחסידות ואינה רוצה להכניס עצמו בספק ברכה לבטלה, כיון דאיכא נסחי הכי והכי, רשאי ומקבל שכר על כוונתו הטובה, אבל לא יורה כן לאחרים, כ"ש להסיר ברכות אלו מן הסדורים.

למרות שהב"ח לא השתמש בטיעונים קבליים, נראה כי רוח הקבלה היתה עמו, ובהשפעתה ביקש למצוא ביסוס לאמירת הברכה, והעלה, כדבר שאין עליו עוררין, כי כך היתה נוסחת הגמרא. טיעון זה השתרש.⁶⁷ (אם כי הברכה 'מגביה שפלים' נשתכחה). ר' יעקב עמדין סבור שהגאונים תקנוה. כדבריו: 'ברכה זו הגאונים תקנוה ונתפשטה בכל ישראל, גם האר"י ז"ל הסכים לאומרה'.⁶⁸ ברור כי הפריז ביחס למידת התפשטותה. די לציין לפי שעה את המסורות על הגר"א מוילנא. מצד אחד, אין ללמוד דבר מביאורו לשו"ע, שכן הוא מנמק הן את התנגדותו של ר"י קארו, בכך שאין לחדש ברכה אחר הגמרא, אך מנמק גם את עמדת הרמ"א, שהרי לפי הירושלמי מנהג עוקר הלכה. מצד שני, גם אין לדעת בביטחה כיצד הוא נהג הלכה למעשה. ב'תוספת מעשה רב'⁶⁹ נאמר שלא בירך כי לא נזכרה בגמרא. ואילו בסידור כ"י כן גרס.⁷⁰ וכן הכריע לחיוב בימינו הרב מ' שטרנבוך.⁷¹

נראה שהמנהג הלך והתפשט, אם בנימוק הקבלי במפורש, ואם על סמך דברי הטור. קרוב לוודאי, שגם האוחזים במנהג משום המדרש המובא בטור, ידעו את הטיעון ההלכתי שכנגד, ועם שלא ציינו מפורשות את ספרות הקבלה, ברור שהיתה לזו השפעה רבה.⁷² דוגמא

55 ר' דוד הלוי, בעל הט"ז, חי שמ"ו—תכ"ז. ודבריו בשו"ע או"ח סי' מו ס"ק ז.

56 אף דבריו הם בסי' מו ס"ק ו: 'במדינות אלו נוהגין לברך הגל"כ, ותקנוהו הגאונים אחר חתימת התלמוד מפני תשות כח שירדה לעולם. וראו הגאונים לתקן ברכה על החסד הגדול הזה. ויש מפקפקים לאמרה, מפני שאין כח ביד שום אדם לתקן ברכה אחר חתימת התלמוד. ואין בזה כדאי לדחות המנהג ותקנת הגאונים'. כידוע, בשו"ע שלו מעדיף רש"י את היסוד ההלכתי על-פני הקבלי, ואף בנ"ד, כנגד עקרון הלכתי מסויים העמיד תקנת גאונים ומנהג רוח (על-פי הט"ז). דבריו על טור או"ח סי' מו. ונזכרו בנושאי-הכלים של שו"ע, כדלעיל. וכן ביאהו בעל ערוך השלחן, ראה לקמן הע' 3, ולעיל הע' 49.

57 סידור עמודי שמים, תשכ"ה, עמ' סד.

58 תוספת מעשה רב, ירושלים תרנ"ו, סי' ב.

59 שריה דבליצקי, זה השלחן, בני-ברק תשכ"ו, ח"ג, עמ' 3. הקונטרס 'זה השלחן' נדפס גם בסוף

סידור הגר"א, ירושלים תשל"ב.

60 הלכות הגר"א ומנהגיו, ירושלים תשל"ד, עמ' לו. וכן בסידור 'אשי ישראל', שע"פ הגר"א.

62 יעיד על כך גורלה השונה של ברכת 'מגביה שפלים', שלא קיבלה גושפנקה קבלית, ולא נפוצה.

63 ר' יחיאל מיכל עפשטיין, ערוך השלחן, או"ח סי' מו ס"ק ז.

64 ראה לעיל ליד הע' 30—32, והע' 40, ולקמן הע' 92.

65 שלמי צבור, שאלוניקי תק"נ, דף מח, ד.

66 מסכת חצות, פרק ג ס"ק ד, אמשטרדם תפ"ז, דף נ, א. וכן ראה בסידור נהר שלום להרש"ש,

ירושלים תשמ"א, עמ' 69—70.

67 ראה עליו י' תשבי, נתיבי אמונה ומינוח, רמת-גן תשכ"ד, עמ' 204 ואילך.

68 ליוורנו תרי"ח, דף מז, א; בס' בית הבחירה, מחזור לפסח ושבעות, שבעריכתו, ליוורנו תר"מ,

דף קצא, א. וכן בסידור עבודת התמיד, לר' אלישע חביליין, ליוורנו תקנ"ד, דף יא, א; ובמחזור

לראש השנה וליום הכפורים 'כמנהג ק"ק קאטאלאן ישן וחדש אשר בעירנו זאת שאלוניקי,

[שאלוניקי] תרכ"ט.

69 יפה ללב, חלק א, איזמיר תרל"ב, סי' מו אות כא, דף עד, א.

70 בן איש חי, פר' וישב, סי' ח.

71 ראה גם מקור החיים השלם (לעיל הע' 50), וכן במחזורים נוסח והאראן ואלג'יר, שייזכרו להלן

סמוך לפני הע' 84.

הוא הדין בספרים גנדפסים, כגון: 'כונת שלמה' על התפילות, לר' שלמה רוקקה, ויניציאה ת"ל; מדרש תלפיות, לר' אליהו הכהן האיתמרי.⁷²

דומה עלי שכך היה המנהג גם בצפון-אפריקה. בפירוש התפילות בדרך הקבלה, 'היכל הקדש' לר' משה אלבאז (אמשטרדם ת"ג), שחובר במאה ה"ז, אין אתה מוצא זכרה של ברכה זו. כן לא בחיבור של תלמידו, ר' יעקב איפרגאן, אשר פירש את ברכות השחר בחיבור על מסכת אבות, אין אתה מוצא ברכה זו.⁷³ לעומת זה, בכ"י לידן Heb. 94 (Or. 4814), שנכתב בפאס במאה ה"ז, והוא סידור כמנהג התושבים, הברכה נמצאת אבל בסוגריים. מאוחר יותר, במאה ה"ז, בס' משכיל שיר הידידות, לר' משה אבן צור, נכתב: 'ומברך נותן ליעף כח'.⁷⁴ וכן מציין הרב דוד עובדיה, כי מנהג צפרו הוא לברך, כנראה ע"פ האר"י.⁷⁵ כן נכללת הברכה בראש ס' רני ושמחי, שהוא תיקון לשבתות החורף, ובראשו גנדפס סדר ברכות כמנהג מוגאדור, מראכיש ועוד.⁷⁶ בסידור תפלת כל פה, ג'רבה חש"ד. ונוכרת בפיוט של ר' אהרן בר מסעוד גסשווא,⁷⁷ המתחיל: 'אהלל שם אל אשר יצר כל'. ובו נאמר: 'ברוך הנותן כח ליעף ולאין אונים. בוקע אדמה ... אוזר ישראל נאזר בגבורה, צור עולמים עוטר בתפארה' וכו'.

חשיבות יש לספרו של פוסק ידוע מאלג'יר, במחצית הראשונה של המאה ה"ח, שדבריו חוזרו ונעתקו, ואלה הם: 'ברכה זו דהנותן ליעף כח, רבים נהגו לאומרה ואין לבטלם, כיון דיש להם על מה שיסמוכו, וגם נמצא בכתבי האר"י ז"ל לאומרה'.⁷⁸ מעין זה אתה מוצא במחזור כמנהג אלג'יר, כ"י מונטיפיורי 190, דף 23א, שליד ברכת אוזר ישראל גרשם: 'האר"י זצוק"ל היה מברך הנותן ליעף כח'.

לעומת זה, בס' כף נקי, לר' כליפא בן מלכא,⁷⁹ מובעת התנגדות: 'יש שמברכין הנותן ליעף כח, ואינו מנהג ספרדי, וגם דחוויה היא בכ"י. והרב בפה' [בעל פרי חדש] כתב שנתפשט בא"י לאומרו וזולת יחידים, והוא ז"ל מאותם יחידים שאין אומרים אותה'. עדות זאת משקפת מגמה שלילית, שהלכה והצטמצמה.

ד

לביסוס הדיעה על ההשפעה הגוברת באמירת הברכה, נציין עתה 'מספרים מחכימים'. לבגד עינינו היו סידורים הרבה כתובי-יד וגנדפסים, משנת ש"ס עד שנת ת"ש, ונמיין אותם עד כמה שאפשר לפי מנהגי הקהילות ולפי סדר כרונולוגי. נפתח בקבוצה שבה אין הברכה מופיעה.

72 ענף ברכות, לבוב תרל"ה, דף סב, ג.

73 פרח שושן, כ"י ביהמ"ל בניוירק 1510, דף 87א.

74 כת"י ביהמ"ל בניוירק 3100, דף 19א. על הקשר שלו עם קבלת האר"י, ראה מ' חלמיש, 'על המקובלים במארוקו', 'דעת', 16 (תשמ"ו), עמ' 121–122.

75 דוד עובדיה, קהלת צפרו, חלק ג, ירושלים תשל"ו, עמ' 266.

76 וינה תר"ג, עמ' 7. וכן בראש ס' שיר ידידות, מראכיש תרפ"א.

77 שיר ידידות, פאריס תשכ"א, עמ' קא—קכד. הפיסקה שלנו בעמ' קכב.

78 ר' יהודה עייאש, מטה יהודה, ליוורנו תקמ"ג, ס' מו אות יב, דף יא, ג. וראה להלן איזכור מחזוריים נוסח והראן ואלג'יר.

79 כ"י ירושלים 1006 8°, דף י, א. על הספר ומחברו, ראה במאמרי (הנזכר לעיל, בהע' 74), עמ' 114–115.

מנהג רומא — מנטובה שע"ב, ויניציאה שע"ז, שם תנ"ט, פיסא תק"ע, וירונה תקפ"ח, וינה תר"ז, ליוורנו תרט"ז (עם מבוא של שד"ל).⁸⁰ מנהג רומניא — ויניציאה תכ"ה.

מנהג כפא — מעזיראוב תקנ"ג (אם כי כולל הסברים ומנהגים לפי הקבלה).

מנהג קארפינטראץ — 'סדר של יום הכפורים כמנהג ק"ק קארפינטראץ, כ"י אוקספורד 1080, משנת תע"ו.

מנהג אויגניון — 'סדר התמיד ... לק"ק אויגניון ... כמנהג קארפינטראץ, אויגניון, לישלוח, קאוואליאון, אויגניון תקכ"ז. וכן בשלושת כרכי ההמשך של מחזור זה, לשלוש רגלים, לימים גוראים ולארבעה צומות (אמשטרדם תצ"ט, תקי"ט ותקכ"ב).⁸¹ וכן בסידור כ"י פאריס 1390, משנת תקל"ב.

מנהג קאנדיה — מחזור, כ"י וטיקן 320.

מנהג ספרד ⁸² — שאלוניקי שע"ע, ויניציאה שע"ד, שם שע"ו, שם שע"ז, שם שפ"ד, שם שפ"ו, אמשטרדם שפ"ו, שם שצ"ה, ויניציאה שע"ט, 'ארבע תעניות' ויניציאה שע"ט, אמשטרדם ת"ב, שם ת"ג, שם ת"ה—ט, ויניציאה תי"ז, אמשטרדם תכ"א, שם ת"ל, ויניציאה תנ"ט ('כמנהג ק"ק ספרד'), אמשטרדם תפ"ו, שם תצ"ט, שם ת"ק, 'בית תפלה יקרא' וינה תקפ"א, פאריס תקפ"א.

מנהג אשכנז — קראקא שנ"ד. נוסף, כי בשו"ת הלכות קטנות, לר' יעקב חאגיז מהר" קראקא תרנ"ז (דף יא, ע"א), הוסיפו המו"לים: 'ופה קראקא אין אומרים בביהכ"נ הישנה אותה ברכה'. זו עדות מהימנה שאין לפקפק בה.

מנהג אשכנז ופולין — אמשטרדם ת"ו.

מנהג תימן — כ"י הספרייה הבריטית 713, משנת 1635, כ"י אוקספורד 2498 (בערך משנת תל"ט), הספרייה הבריטית 712 (צנעא 1741). וכן בתכלאל מהרי"ץ (ר' יחיאל צאלח): 'וגם אצלינו לא נשמע מעולם מי שמברך ברכות אלו ולא נזכרו בסדורי אבותינו'. וכן כותב הרב צובירי:⁸³ 'לא נהגו אבותינו לאמרה כלל ... מחמת כי רבו המעוררין לדחות אמירתה מחשש ברכה לבטלה, משום כך לא נתפשט לאומרה בכל יהדות תימן'.

מנהג חבאן — תכלאל עטרת זקנים, ירושלים תשל"ג.

וכן איננה בסידורים הבאים: לונדון תק"ע, שם תקצ"ו, אמשטרדם תר"ג, ווינה תר"ה (נועד ליהודי תורכיה, וכתוב גרמנית), קניגסבערג תר"י, 'תקון שבת' ווינה תרי"ב.

בסידורים האלה מצוייה הברכה:

מנהג אשכנז — הענא שע"א, אמשטרדם ת"ד, שם תכ"ז, פראג תכ"ח, אמשטרדם תל"ז; סידור עם פירוש קבלי, 'דמשק אליעזר', כת"י ביהמ"ל בניוירק 4532, נכתב במגנצא תנ"ה;

80 ברם, במחזור לבני רומא, ירושלים תשי"ג, עמ' 7, מופיעה הברכה (לפני מלביש ערומים, ואחרי מגביה שפלים).

81 יצויין כי גם בספר הואיל משה באר, לר' משה כרמי, והוא ביאור לתפילות כמנהג ארבע הקהילות הנ"ל הסמוכות לקארפינטראץ, ח"א, עיש 1829, אין הברכה נידונה במסגרת הסברו לברכות השחר (דפים כג—כה).

82 ר' שם טוב גאגין כותב (כתר שם טוב, ח"א, עמ' 19), כי הספרדים בלונדון ובאמשטרדם השמיטו הברכה כי לא נזכרה בראשונים.

83 בסידורו (לעיל הע' 16*), עמ' ט—י. תמוהים, איפוא, דבריו של הרב זכריה יחיאל שרעבי (יבא שילה, ירושלים תשל"ו, ס' מו ס"ק ב): 'וזה סדרן לפי רוב קהלות תימן וכן לספרדים ... מלביש ערומים, הנותן ליעף כח, רוקע' וכו'.

דעסוי תנ"ו, ברלין ת"ס, אמשטרדם תס"ה, שם תע"ז ('שער השמים' לבעל השל"ה); סידור נוסף עם הרבה דברי קבלה, כ"י הספרייה הבריטית 651, נכתב בווינה ת"פ; כת"י רוזנ-טליאנה 545 משנת תק"ב; ברלין תקמ"ה (סידור 'ויעתר יצחק'), אמשטרדם תקמ"ה סדר תקוני שבת, 'תקון שלמה', בעריכת שלמה זלמן לינדן, קארלסרוה תקס"ה (קבלי, ע"פ ר' מיכל עפשטיין), אמשטרדם תק"ע, מיץ תקע"ג ('מנחת תמיד'), רעדלהיים תקפ"ה ('שפה ברורה'), ירושלים תרפ"ט ('ברכת אבות'). וכן בסליחות, מוגה ע"פ וואלף הידנהיים, רדלהיים תקצ"ד.

מנהג אשכנז ופולין — האנאו שע"ו, שם שפ"ה, וירונה ת"ח, אמשטרדם תמ"ז, וילהרמ-דארף תמ"ח, פפד"מ תנ"ו, שם תנ"ז, דיהרנפורט תנ"ז, ברלין תנ"ט; סידור עם כוונות ממאה י"ז, בית-הדין בלונדון 100, דף 5א; כ"י ביהמ"ל בני-יוזק 4539 (אשכנז פולין וליטא) משנת תס"ז; אמשטרדם תקל"ח, מיץ תקע"ח, שם תק"פ.

מנהג פולין — קראקא שע"ו, שם שע"ז, אמשטרדם תמ"ח, פראג תע"ט, ווינה תקס"ו, אמשטרדם תקע"ו (הרבה דברי קבלה).

מנהג פולין רייסן ליטא פיהם מעהרין — ויניציאה שע"ו, אמשטרדם ת"ו, שם תמ"א, פפד"מ תנ"ח, ברלין ת"ס, דיהרנפורט תקמ"ו.

מנהג פרנקפורט — בקונטרס קטן בשם 'הנהגות ישראל', פפד"מ תע"ב, ו"א, נסמך על השל"ה וכולל את הברכה. וכן בס' דברי קהלת, מנהגי תפלות ק"ק פראנקפורט על המאין, בעריכת זלמן גייגר (תרכ"ב, עמ' 17). כן מובאת הברכה בס' נוהג כצאן יוסף, לר' יוסף יוזפא קאשמין סג"ל מק"ק פרנקפורט (דיני הנהגת כל יום, סעיף יז).

מנהג איטליה — סידור קבלי ממאה י"ז, כ"י אוקספורד 1889, דף 11ב. וכן מחזור כל השנה כמנהג ק"ק איטאליאני, ליוורנו תט"ו, עמ' כא.

מנהג ספרדי — ויניציאה שפ"ב, שם ש"צ (?), אמשטרדם ש"צ, שם ת"ב, ויניציאה [תל"ב]; סידור עם כוונות, מאה י"ח, כ"י ביה"ד בלונדון 99, דף 9א; אמשטרדם תע"ב (סידור קבלי, 'בית תפלה'); צפת תקצ"ב ('שפת אמת', קבלי); בומבאי תרמ"ט—1888 ('מעשה נסים').

מנהג קאטאלאן — מחזור, שאלוניקי תרפ"ז.

מנהג קורפו — כ"י הספרייה הבריטית 686 (מאה י"ח ?).

במחזור קטן לימים נוראים כמנהג ק"ק והראן וסביבותיה, ליוורנו תרס"א (עמ' 22); במחזור לימים נוראים כמנהג ק"ק אלג'יר, ליוורנו תרצ"ב, עמ' 22.

'מנהג אמעריקא' — סינסניטי 1889.

ובסידורים הבאים: דיהרן פארט תנ"ב; 'תפלה של ראש חדש' דעסויא תנ"ח, פראג תס"ח, אמשטרדם תקכ"ה, ליוורנו תקס"ה, אלטונא תקפ"א, אמשטרדם תקפ"ג, ירושלים תרמ"ז ('זכרון ירושלים'), שם תרפ"ב.

ניתן, איפוא, לסכם שהמנהג השתרש מאוד בקהילות אשכנז. במידה פחותה במקצת במנהג הספרדיים, וזאת הודות להשפעת הקבלה, ומנהג שנהגו אבותינו בספרד עצמה נשתקע. וכך כתב ר' יצחק ב"ר חיים פאלאג'י: 'ועתה נתפשט המנהג גם בבני הספרדים בכל המקומות אפי' בחוצה לארץ, לאומרה בשם ומלכות ככל הברכות, ע"פ כתבי האר"י זצ"ל⁸⁴. וכמותו

כתב גם ר' יעקב סופר: 'וכן המנהג עתה פשט בכל המקומות בין בארץ בין בחו"ל⁸⁵. פעמים שהתפשטות המנהג מלווה היסוסים, בחינת 'הן ולא ורפיא. בידיה': במקצת סידורים נתונה הברכה בתוך סוגריים. כך בסידור מנהג פאס, כ"י לייזן 94 וכן בסידורים נדפסים: 'ארבע תעניות' (ספרדי), ויניציאה תצ"ו; סידור 'ע"פ ספניולי ופורטוגזי', [באול] תקס"ב; ריג'יו תקפ"ב — אשכנזי; מחזור לימים נוראים כמנהג ק"ק ספרדים שבקושטאנ-טינא ומדינות מזרח ומערב ואיטאליא, ליוורנו תקצ"א (דף נז, ב); ווילנא תקצ"ו; ווינה 1838 — ספרדי; שבחי תודה, לר' מלאכי הכהן, ליוורנו תק"ד (דף ב, א); 'בית תפלה כמנהג ק"ק איטאליאני', ליוורנו תרכ"א; שם תרל"ב.

ככל שנטתה ההכרעה לכיוון חיובי, היה צורך להתמודד גם עם טענת המתנגדים, שיש בכך ברכה לבטלה. הט"ז השיב, על-פי הראשונים, שאין לחשוש במקום 'שמזכיר השם דרך ברכה, ואילו לפי ר' יעקב האגיו: 'הוי ספקא דרבנן, וכל המרבה לספר בשבחיו של מקום ה"ז משובח⁸⁶.

ה

מעתה נציין כמה מן ההסברים שניתנו לברכה הנידונה. הסברו הפשטני של הטור חזון ונשנה⁸⁷ אצל כמה פוסקים, כגון ר' מרדכי יפה, בעל הלבושים. הוא גם מסביר את סמיכותה של ברכה זו לברכת המעביר: 'ומסדרין אותה קודם המעביר שינה, שהיא מתוקנת על רחיצת פניו, והנאת הרגיעה [של הנותן ליעף כח] היא מורגשת מיד קודם רחיצת הפנים⁸⁸.

נימוק אחר, הנושא אופי של כלל ישראל, מוצא אתה בס' לקט הפרדס, כ"י (מן המאה הי"ז, אוקספורד 1954, דף 9ב), במסגרת 'כוונת הברכות בקצרה'. וכך נאמר: 'ישראל היעפים ויגיעם בצרות בגולה אחר גולה, והקב"ה מציל אותם בכהו הגדול, שה אחד בין ע' זאבים, וזה הגבורה שלו⁸⁹. כמאתיים שנה לאחר מכן יכתוב בלשון דומה ר' אריה לייב גורדון מירושלים, שהברכה תוקנה 'על אודות הצרות והתלאות אשר מצאו את בני ישראל בארצות הקדם ויצילים השי"ת על אף אויביהם'. כלומר, עידוד לעם לבל יתייאש בשל לחץ הרדיפות והגזירות. ולכן העמידו את הברכה סמוך ל'אזור ישראל' ו'עוטר ישראל⁹⁰.

85 כף החיים, סי' מו.

86 הלכות קטנות, סי' רכד. וראה גם לעיל, ליד הע' 53, 57, ובמקור המצויין בהע' 52. מעניין שבס' סדר היום עלתה שאלה זו במרומו, אך לא היה בה כדי לעכב, הגם שלא נפתרה. וכך כתוב שם: 'ואעפ"י שזאת הברכה יש נמנעים מלברך אותה משום שלא מצאנוה בגמ' בסדר הברכו' של שחרית, והיא תקנת הגאונים... אלא שאמרו האחרונים שאין כח ביד שום בית דין אחר הגמרא לחדש שום נוסח ברכה, לא קטנה ולא גדולה. וכדי שלא להקל בברכות, ראוי לחוש להם. ומכל מקום אין למחות ביד האומרה'. וראה לקמן ליד הע' 91. עיין גם שו"ת צמח צדק, וילנא תרל"א, סי' ג אות ט. וכן בס' בני ציון (ביאור רחב לשו"ע, על אתר), לר' בן-ציון לכטמן, בירות תשי"ב. 87 וכן גם בפירוש עץ יוסף, לר' חנוך זונדל, שבתוך סידור 'אוצר התפילות'. בדרך משלו הלך הרב קוק, בפירושו לסידור, עולת ראיה, ירושלים תשכ"ב, עמ' עה-עו.

88 לבוש התכלת, פראג תס"א.

89 בשער נכתב: 'ספר לקט הפרדס הבאתי מעה"ק ירושלים תוב"ב בכתב והעתק אותו סופר אחד מגוף הכתב אות באות מלה במלה'.

90 ראה 'עיון תפלה' בסידור 'אוצר התפילות'. מובא גם אצל יששכר יעקבסון, נתיב בינה, חלק א, עמ' 170; אליהו מונק, עולם התפילות, ירושלים תשל"ה, עמ' מ. יוער, כי הברכה הנידונה מופיעה לפני 'אזור ישראל' בסידורים שונים, כגון: גאפולי ר"ג, ויניציאה שפ"ב, שם ש"צ (?). [כולם ספרדים] ועוד. ואילו בסידור כ"י קורפוס קריסטי קולג' 133, הנזכר בראש מאמרנו, וכן

הסבר אחר, שמוסיף לצד הגורם הפיזי גם את הגורם הרוחני, נמצא בס' סדר היום לר' משה בן מכיר; ואלה דבריו: 'נותן כח ליעף, שאעפ"י שהאד' עיף ויגע בין במלאכת שמים ועסק בתורה... בין במלאכתו לפרנס בני ביתו, הקב"ה ברחמיו מחדש כחו ורוחו בכל בקר'.⁹¹

הסבר קבלי מוצא אתה, כמדומה לראשונה, בספר הקנה, ובהשפעתו — בס' שושן סודות. שני מחברים אלה חיו ביוון, ונהגו כנראה במנהג אשכנז. בספר הקנה מוסבר, שעד חצות הלילה כח הדין שלט והתיש את המלכות. ואילו מחצות ואילך מתחדש הייחוד עם כח הזכר. כדבריו: 'ועד עתה הכנ"י [הכנסת ישראל] עיפה מהדין, ומחצות ואילך נותן לה הת"ת כח, כענין ועתה יגדל כח אדנ"י, ע"כ מברך הנותן ליעף כח. ומברך המעביר' וכו'.⁹² אף בעל שושן סודות, בהמשך למשפט שציטטנו לעיל,⁹³ מזכיר את הקנה, וכותב: 'אמנם בעל הגדור בסודותיו הזכיר ברכה ההיא, כי כוונת הברכה ההיא' כפי שכתבנו זה עתה, אלא שהוא מוסיף מילים אחדות: 'ואחר חצות הלילה היא מתחברת בסוד הנשיקה, ולכן מברכים לעורר האהבה... ודע זה והבינהו היטב'.

הסבר על דרך הקבלה נמצא אצל ר' יעקב ישראל פינצי הנ"ל: 'הנותן ליעף כח גם הם עשירה (!) תיבות גם כן כנגד עשרת הדברות שנותן כח למי שעוסק בהם'.

הסבר קבלי-קוסמי ניתן בראשית המאה השבע-עשרה ע"י ר' מנחם עזריה מפאנו: 'ונהגו לברך הנותן ליעף כח, ואומרים יסוד ראשונים היא על חידוש מעשה בראשית בכל יום. ולא הוצרכו בגמ' להזכירה, הואיל ואינו נטפלת למעשי בני אדם. וראויה ברכה זו שתאמר אחר מלביש ערומים קודם להתעטף בציצית, כי החידוש בכל יום מלביש למה שלפניו ולפני פניו עד עולם' וכו'.⁹⁴ שלושה דברים לימדנו: (א) הברכה היא תקנה קדומה וקשורה למעשה בראשית המתחדש בכל יום; (ב) התלמוד לא הזכיר ברכה זו בין ברכות השחר, מאחר ששם האדם וטובתו עומדים במרכז, ואילו כאן — הקב"ה והקוסמוס; (ג) קביעת מקומה של הברכה לאחר מלביש ערומים. ההסבר למקום איננו מניח את הדעת. רמ"ע ידע בוודאי דעת האר"י, וכנראה שההסבר לא נתקבל על דעתו. מקצת חכמים הביאו את דבריו. כגון: החיד"א, בברכי יוסף ור"י פארדו, במנחת אהרן.

מן הראוי להביא הסבר נוסף, מעורפל במקצת בשל ניסוחו הקצר. בסידור עם פירוש קבלי, דמשק אליעזר (מגנצא תנ"ה), שבכ"י ביהמ"ל בני-יורק, 4532 (דף ח, א) נמצאת הברכה, ובהמשך השורה ולתוך השוליים נוסף משפט קצר באותה כתיבה: 'ר"ל שנתן כח לאותן הנשמות הנדחי' שעייפי'. היות שאין הברכה מופיעה אחרי מלביש ערומים, אלא לפני המעביר שינה, מתקבל על הדעת שלא פירושו של ס' פרי עץ חיים עמד לנגד עיניו. לעניות

בהרבה סידורים כמנהג אשכנז ופולין, הברכה מופיעה אחרי 'אזור ישראל' ו'עוטר ישראל', ולפני 'המעביר'. וכן, למשל, במנהג צרפת, בכ"י אוקספורד 1097, 2502, הנ"ל.

⁹¹ סדר היום, לבוב תרכ"ד, דף כג, ד—כד, א.

⁹² ראה לעיל הע' 24. הבאתי בפנים את שתי המילים 'ומברך המעביר', כדי לציין את העובדה, שהסמכת ברכת הנל"כ למלביש ערומים היא מחידושה של קבלת האר"י, ואינה מופיעה לפני כן (ככל הידוע לי).

⁹³ ראה לעיל הע' 25. יצויין כי המילים 'בעל הגדור בסודותיו', המכוונות לספר הקנה, שמחברו הפסבדואפיגרפי הוא 'קנה אבן גדור', אינן רשומות בנדפס, אולי משום שלא הובנו.

⁹⁴ אלפסי זוטא, סוף בריכות, ירושלים תרמ"ה, דף טז, א.

דעתי, התכוון לנשמות מגולגלות (כמובן, ע"פ המילה 'הנדיחים')⁹⁵ שלא אבדה תקוותן. בספר שנתחבר בדורנו מצויים שלושה הסברים, המשקפים את הכיוונים העיקריים בזכות אמירת הברכה: (א) על-פי הטור; (ב) 'עוד יכוין בזה לתת הוראה להקב"ה על שכמה פעמים שמרגיש האדם חולשה ועייפות, והקב"ה נותן לו כח ועוזר לו לעשות כמה וכמה דברים, הן ברוחניות הן בגשמיות הנצרכת לו מאד'. הסבר זה הוא בעקבות 'סדר היום'; (ג) 'כתב בשער הכוונות' וכו'.⁹⁶ כלומר, ההסבר הקבלי המרכזי.

סיכומו של דבר: מנהג שהחל בחלק מקהילות אשכנז, בלא שנדע אל נכון מאין הרגליים, נדחה ברוב קהילות ספרד ואיטליה. גירושים ונדודים של קהילות יהודיות ממקומן הביאו מנהגים מקומיים גם לערי פזורה אחרות (כך, למשל, העדויות מספר הקנה ושושן סודות, בארץ יוון). משהחלה להתפשט קבלת האר"י, חדרה לקהילות חדשות, כמו באיטליה. סברות וטעמים שונים ינקו מיסוד הקבלה, בייחוד בארץ-ישראל, ובעיקר בירושלים, שרבו בה החכמים ההולכים בעקבות האר"י. ממנה יצאה הוראה לתפוצות, אם על-פי ספרים — חיבוריהם הנודעים, ואם על-פי סופרים, ששאלות בעניין זה הופנו אליהם. עוד במאה השבע-עשרה גם מקובלים נמנעו מלומר ברכה זו, אך אלה פתחו והלכו במרוצת הימים.

בכל אופן, למן התפשטותה של קבלת האר"י, ניטשטשה האבחנה בין אשכנז לספרד. מסקנה זו, שנתבססה על מקורות רבים ומגוונים, שונה מזו של ר' עובדיה יוסף, מגדולי המשיבים בימינו, שכתב: 'נהגו הכל לברך ברכת הנותן ליעף כח. ומ"מ אינו מוכרח לומר שנהגו כן עפ"ד האר"י ז"ל דוקא. שהרי גם אחינו האשכנזים כולם מברכים אותה, אע"פ שרבים מהם אינם הולכים אחר תורת הסוד שגילה רבינו האר"י ז"ל. וצ"ל דס"ל [וצריך לומר דסבירא להו] שמכיון שהובאה ברכה זו בראשונים... ע"כ לומר הדא מתרת', או שהיתה לפניהם גירסה כזו בגמרא, כדעת הב"ה, או שנשמכו על תקנת הגאונים.⁹⁷ נגד דעה זו יש לומר שיש מנהגים אשר שורשם בקבלה, והם מקובלים גם על אלה שאינם הולכים אחר תורת הסוד. להתקבלות מנהגים, ואפילו קבליים, יש חוקיות משלה. ועוד, בדיקת שכיחותם של שני הטעמים שעליהם סמך הר"ע יוסף מול ההנמקה הקבלית, מצביעה בבירור לטובת האחרונה. ובעיקר: אין איש מעלה בדעתו שהדבר 'מוכרח' על-פי דעת האר"י דוקא, כלשונו הקיצונית של הר"ע יוסף, שכן אין גורם יחיד שקובע השתלשלותם של מנהגים. אבל נעלה מכל ספק הוא, שרק 'הסכמת' האר"י וסמכותו, ומה גם בצירוף השמועה על השינוי בעמדת ר"י קארו, הן שחזיקו כוחה של ברכת 'הנותן ליעף כח', ואף הירבו עוצמתה לחדור לסידורי הספרדים והאיטלקים, שדווקא עליהם נודעת ההשפעה הלוריאנית.

⁹⁵ המילה 'הנדיחים' נמצאת, כמדומה, רק בקטע זה. בפירוש שבשולי הדף אין כל זכר לברכה. על עניין הנשמות הנדחות, הנקלעות בכף הקלע, עיין תולדות האר"י, עמ'. ... הוזכרו חיבורים המדברים על הגוף או הנשמה, וכעת נזכיר גם חיבור הכורך את הגוף והנשמה כאחד, אך ללא קשר לענין הגילגול. כך בספר תפלה לדוד לר' אברהם דוד מבוטשאטש, (קאלאמא 1887, דף ה, ב): 'במק"א כתבתי לפרש מש"ה [מה שאמר הכתוב] נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה, שבחי' ליעף כח קאי על הנשמה שהיא עייפה בכל לילה, ובבוקר היא בריה חדשה. ולאין אונים היינו הגוף, שאין לו משלו שום כח, ושייך על זה החזרת נשמה לפגרים מתים' וכו'. כמובן, המילים האחרונות אינן מתייחסות לגילגול.

⁹⁶ עלת תמיד, והוא ביאור על התפלות, מאת שמואל הומינער, ירושלים תשי"ב, עמ' יב.

⁹⁷ שו"ת יביע אומר, ח"ב, אורח חיים, סי' כה, ריש אות יג.

האפילה עליה; פייטני פרובנס עיצבו פואטיקה בלעדית וייחודית להם, והישגיהם בתחום השירה לא נפלו מאלה של משוררי ספרד בתקופה המקבילה.

פריחת הפיוט במרכז הפרובנסלי מייצגת צד אחד בלבד בהתפתחות חיי הרוח בקרב יהודי פרובנס.² בני פרובנס עסקו בכל מקצועות היהדות, ונזכיר כמה מהם:³ בתחום התלמוד עסקו רבנו זרחיה בעל המאור (הרז"ה), רבי אברהם בן דוד (ראב"ד) מפוסקייר (Posquières), רבי יהונתן מלוניל, רבי מנחם המאירי ואחרים;⁴ בתחום המדרש – רבי משה הדרשן, ו'מדרש במדבר רבה' לפרשיות במדבר ונשא נערך בפרובנס;⁵ בפרשנות המקרא – רבי יוסף קמחי ובניו, רבי משה קמחי ורבי דוד קמחי הנודע בכינויו 'רד"ק'.⁶ בתחום זה נתנו מחילם גם רבי מנחם בן שמעון מפוסקייר, רבי נסים ממרסיליה, יוסף אבן כספי, ורבי לוי בן גרשם (רלב"ג).⁷ בפרובנס התפתחה גם אסכולת קבלה רבת השפעה.⁸ בתחום המחשבה היהודית תצוין מעורבותם של יהודי דרום צרפת בפילוסופיה, ומפורסמת היא השתתפותם הפעילה של חכמי פרובנס בפולמוס על לימודי הפילוסופיה, שהתעורר בנוגע לכתבי הרמב"ם.⁹

י"ל צונץ, חוקרם הדגול של הפיוט והמדרש, תיאר במחצית המאה התשע-עשרה את מחזור אוויוניו, וגם רשם את שמות הפייטנים בפרובנס וסקר בקצרה את מפעלם.¹⁰ בספריו המאוחרים¹¹ תיאר את התפילות ואת הפיוטים בפרובנס ואת מנהגיהם. עוד חוקר שסקר את מפעלם של מקצת פייטני פרובנס הוא א"ל לנדסהוטה.¹² באמצע המאה העשרים חקרו ח' שירמן וא"מ הברמן את פיוטי פרובנס, ואף ההדירו מקצת מהם. שירמן כרך את היצירה הפייטנית בספרד ובפרובנס בספרו 'השירה העברית בספרד

פרק ראשון

מדור לדור – שלשלת הפייטנים בפרובנס ובקטלוניה

א. מבוא

בערי פרובנס וקטלוניה פעלו בימי הביניים משוררים רבים בעלי שיעור קומה. בפרק זה נציג את הפייטנים בפרובנס, ובפרקים האחרים נציג מיצירותיהם, שרבות מהן עדיין לא ראו את אור הדפוס. העיון ביוצרים וביצירותיהם יסייע בידינו לשרטט קווים לדמותו של המרכז התרבותי בפרובנס, ולהציג את סגולותיו ואת ייחודו, ובתוך כדי כך לבחון את השפעתה של המסורת הפייטנית לדורותיה על מרכז זה לצד החידושים שהתחדשו בו.

השם 'פרובנס' שימש בידי הכותבים היהודים בימי הביניים הן לציון חבל פרובנס והן לציון חבל לנגדוק (Languedoc).¹ גם אנו נאחז בדרך זו, ונציג בחיבורנו פייטנים שישבו בשני חבלי ארץ אלו. חבל פרובנס שוכן בדרום מזרחה של צרפת, ומשתרע מהרי האלפים של איטליה במזרח לנהר רון במערב, מהים התיכון בדרום לחבל דופין בצפון. קהילות יהודיות רבות ומשגשגות ישבו בימים ההם בערי פרובנס: בארל (Arles), באוויניון (Avignon), בקרפנטרץ (Carpentras), במרסיליה (Marseille) ועוד. ממערב לחבל פרובנס שוכן חבל לנגדוק, המשתרע מנהר רון במזרח להרי הפירנאים במערב, מהים התיכון בדרום להרי המסיף המרכזי בצפון. אף בחבל ארץ זה ישבו קהילות יהודיות חשובות, כגון קהילות נרבונה (Narbonne), לוניל (Lunel), מונפליה (Montpellier), נים (Nîmes) וטולוז (Toulouse).

בשל נסיבות היסטוריות נייחד מדברינו גם לפייטנות בקטלוניה, השוכנת בצפון מזרחה של ספרד, ובה ערים חשובות, כגון ברצלונה (Barcelona) וגירונה (Gerona), היא חירונה. בימי הביניים היו קהילות היהודים בפרובנס ובקטלוניה קשורות זו עם זו בזיקות שונות. בשל הגירת יהודים רבים מספרד לפרובנס בעקבות פרעות האלמוואחדון, התודעו יהודי פרובנס למורשתם הרוחנית של יהודי ספרד, ולימים אימצו אותה אל חיקם. אחד התחומים שבו מתגלה הזיקה התרבותית ההדדית בחיי הרוח היהודיים הוא תחום השירה. לזיקה זו תרמו גם קשרי הידידות ששררו בין הפייטנים משני המרכזים, והיא ניכרת בכתיבתם. אולם נדגיש, כי אף ששירת ספרד הגיעה להישגים מרשימים בתקופת תור הזהב, ואף שהטביעה חותם עז בשירה העברית של בני פרובנס, היא לא

* אנו מודים לקרן הלאומית למדע על תמיכתה במחקר 'הפיוט בפרובנס במאות ה"ב-ט"ו', שבמסגרתו נעשתה עבודת תשתית מקיפה של איתור, רישום וההדרה של פיוטי המחזוריים מפרובנס ומקטלוניה.

¹ דרך זו ממריאה את האבחנה שעשו בימי הביניים בין מרכזי התרבות של דרום צרפת לבין

2 מאמר יסוד בתחום זה ראה: טברסקי, קהילת פרובנס, וראה גם הרשון, היהודים.

3 על ההדרתם של כתבי הפייטנים בפרובנס ראה בהרחבה בספרי, השניר, עמ' 20, ובביבליוגרפיה המפורטת שם. כאן נזכיר רק את עיקרי הדברים, ובתוך כדי כך נציין מחקרים מספר שנוספו מאז.

4 ראה: תא-שמע, זרחיה (2); טברסקי, ראב"ד; פרידמן, בבא קמא; הבלין, ספר הקבלה; הלברטל, תורה וחכמה.

5 על שקיעים מבית מדרשו של רבי משה הדרשן במדרש זה ראה: מאק, במדבר רבה (1), עמ' 327 ואילך; על הסתייעותו בספרות חיצונית ראה: תא-שמע, משה הדרשן; על מדרש בראשית רבתי, מדרש אגדה, מדרש תדשא ויחסם לדברי רבי משה הדרשן, המעידים, אולי, על מקורם האפשרי בפרובנס ראה: אלבק, בראשית, עמ' 21-1. על היעלמותם של ספרי רבי משה הדרשן ראה: מאק, משה הדרשן.

6 ראה: תלמג', משלי.

7 ראה: סימון, הפירוש; דוידוביץ, מנחם בן שמעון; קרייסל, מעשה נסים; כשר, שולחן כסף; לוי, בראשית; ברנר-פריימן, בראשית. בני משפחת קמחי תרמו גם לחקר הדקדוק והלשון, ורלב"ג עסק ברפואה ובאסטרונומיה.

8 ראה: אברמס, בן דוד; פדיה, יצחק סגי נהור.

9 ראה: סילבר, הרמב"ם; שוורץ, אמונה, עמ' 83 ואילך.

10 צונץ, אוויוניו; צונץ, משוררים.

11 צונץ, מנהג; צונץ, תולדות הפיוט.

תפלות הקבע

נהוג לומר שמנהג אשכנז מקורו הוא במנהג ארץ ישראל הקדום ושלקבוצה זאת של מנהגים שייכים גם מנהג בני רומא ומנהג רומניא, ומאידך מקור מנהגי ספרד ותימן הוא מן המנהג הבבלי הקדום¹. יש להדגיש שחלוקה זאת אינה תופסת לגבי תפלות הקבע. כל הכלול בתפלות הקבע של נוסח אשכנז (וחוץ לכמה יוצאים מן הכלל גם בתפלות שאר הנוסחים) מקורו בפסקי גאוני בבל ולקוח בעקיפין מן התלמוד הבבלי: סדר רב עמרם גאון (מאה ט') קבע המסמרות לצורת התפלה בכל מקום ויצר אחדות בין כל המנהגים, וחכמי אשכנז וצרפת ידעו זאת היטב². אותם שרידים ארצישראליים שנמצאים בסדור האשכנזי באו אליו מן הפיוט הארצישראלי העתיק או נשתלבו בו עם הפיוט הארצישראלי³.

ענינים כלליים

כשנשווה את הטקסטים של סדור התפלה הרגיל עם מקבילותיהם שבסדר התפלה העתיק של ארץ ישראל, נמצא שרובם מתאימים זה לזה בתוכנם אך שונים זה מזה בלשון התפלות ובניסוחם. למסקנה זאת נגיע בעיינו בקטעי התפלה של א"י שבגניזה הקהירית⁴. בכל חקירת נוסח התפלה צריכין אנו להתחשב תמיד באפשרות שקטעים שונים שהיו נפרדים בתחילה חוברו לקטע אחד. כל זמן שהתפלות לא נכתבו לא היה נוסחם קבוע, וניסוחים רבים ושונים בעלי תוכן אחד – מרובים מאלה שנשמרו עד ימינו – היו בפי המתפללים. בהרכבה מהתפלות שלפנינו ניכרת צורה פיוטית, שהרי בדרך כלל מטושטשים הגבולות בין מה שמכונה "תפלת קבע" ובין "פיוט", וגם יודעים אנו שהתפלה הספונטאנית הקדומה של עמים רבים היתה בצורת שיר, ועכ"פ רגילה בה צורה מקצבית ונדירה בה הפרוזה⁵. והנה ניכרת המגמה הכללית הן במנהג א"י והן במנהג בבל לא לבחור מבין הטקסטים המסורים בנוסח אחד אלא לצרף זה עם זה שני טקסטים מקבילים ולאמרם זה אחר זה⁶. יש בידינו ברכות שעל אף קוצרם יכולות להדגים מגמה זאת. כגון 'הגומל

הג אשכנז' נהג בודאי החל מן המאה העשירית⁷. הוא התפשט בתקופה מאוחרת יותר מעבר צות הגרמניות בכיוון למערב ולמזרח. במערב הוא מובא לצפון צרפת כששוב הותר ליהודים ת בה (כמאה ה"ט) וכך תופס את מקום מנהג צרפת הקדום. כן נהגו בו בשווייץ, הולנד, בלגיה, ליה הצפונית ואנגליה, ואח"כ גם באמריקה. עוד בימי הבינים נפרד מן ענף מערבי זה ענף זי שידוע לנו מכתבי היד החל מן המאה הארבע עשרה. הוא נתפשט בחלקיה המזרחיים של ייה (כשנהר האלבה [Elbe]) משמש כגבול⁸, ועבר אח"כ לפולין, ליטא, בוקמיה ומורביה גריה, שאר חלקי אוסטריה, רוסיה ורומניה ונהג גם בארצות הבלקן עד מקום שהגיעו לשם ים אשכנזיים. עם התפוצותם של יהודי מזרח אירופה עבר אתם המנהג המזרחי גם לדניה ליה ואמריקה וכן לקהלות האשכנזים בארץ ישראל. המנהג המערבי כונה לעתים במקורות יקים 'מנהג רינוס'⁹, אך מתחילת הדפוס שמו הקבוע הוא 'מנהג אשכנז' במובנו המצומצם. הג המזרחי מכונה בתחילה 'מנהג פיהם' או 'מנהג אסטרייך', אך כיום הוא ידוע בדרך כלל נהג פולין'. למנהג המזרחי נקרא גם להלן 'מנהג פולין', והמנהג המערבי ייקרא לצורך הבהירות 'ג אשכנז המערבי'.

אשר להבדלים שבין שני הענפים הרי יש לקבוע: ההבדלים בנוסח תפלות הקבע ועיירים הם¹⁰ ד שבמבחר הפיוטים ובסדר עריכתם יש הבדלים של ממש, אך גם הם מועטים. שינויים אלה ו' ללא הצדקה שמאז תחילת הדפוס הודפסו לנוחיותם של המתפללים מהדורות נפרדות למנהגי כנז המערבי ופולין. השינויים בין שני הענפים אינם גדולים משינויים מקומיים של קהלות ות. יתר על כן, ענינים בהם נבדלים היום שני הענפים היו נהוגים כשניהם כאחד עד המאה גש עשרה, ורק בהשפעת פסקי הלכה שונים שונו באחד מן הענפים¹¹.

ה כמאתיים שנה נהוג המנהג המיוחד של קהלות ה'חסידים' שהוא בעיקר מנהג האר"י (מאה ו). כענינים אחדים נותר שם מנהג האשכנזים¹², אך נוסח התפלה הוא ברובו ע"פ מנהג ספרד, וד שפיוטיהם הם פיוטי מחזור כמנהג פולין לכל דבר. בספר זה לא נוכל להתחשב במנהג יידיים¹³.

1. עי' אלבוני, Der jüd. Gottesdienst, ע' 9 ואילך, אך גם הוא קובע שלתפלות הקבע צורה בבליית בכל המנהגים בדרך כלל. עי' גם צונץ, ריטוש, ע' 38, שם הוא מסיק שתפלות הקבע, כפי שנמסרו ע"י התלמוד והגאונים, מתאימות בדרך כלל בכל המנהגים לנאמר בסדר ר' עמרם גאון.
2. עי' למשל בס' הישר לר"ת, חלק ש"ת ע' 99: "...ואינך מאמין לרב עמרם שמפיו אנו למדים כל ברכות ותפלות".
3. דוגמאות: יצור ישראל קומה בעזרת ישראל (היינון, על דפוס פיוטי קדום. בר"אילן, קובץ העשור, ע' 132 והלאה), הנוסח 'בגילה ברנה', זה צור ישענו וחתומת הברכה (מלך) צור ישראל ונאלו שבמערב להנים, והצורה המקוצרת של 'אמת ויציב' ועל הראשונים, כשאומרים פיוטי 'זולת', וכן הנוסח 'והחיות ישרור'.
4. להלן רשימת עיקרי הפרסומים של קטעים אלה:
שכטר, JQR כרך X (1898), ע' 654-659; י. לוי, REJ כרך 53 (1907), ע' 231-241; י. מאן, HUCA כרך II (1925), ע' 269-338; אלבוני, MGWJ כרך 55 (1911), ע' 426-445, 586-599; אסף, ספר דינבורג, חש"ט, ע' 116-131; א. שייבר, ס' זכרון לכבוד י. י. גולדציהר, תש"ח, ע' 34 ואילך; וידר, JJS כרך IV (1953), ע' 30-37, 65-73.
5. בתלמודים נמסרו לנו רק קטעים מועטים בשלמותם, ולרוב הם פיוטים, למשל 'ותודיענו' (בבלי ברכ' דף ל"ב ב'); 'רחם (נחם) ה' אלהינו לט' באב (ירו' תענ' ב' ב' דף ס"ה ג'), שבע הברכות (בבלי כתוב' דף ח' א') וברכת הלבנה (בבלי סנהד' דף מ"ב א').
6. ידועה דעתו של רב פפא 'הילכך נימרינהו לתרויהו' לענין ברכות התורה (ברכ' דף י"א ב'), הברכה שלאחר קריאת המגילה (מגילה דף כ"א ב'), ברכת הרואה קשת בענן (ברכ' דף ג"ט ב') – בימי הבינים

הפיוטים); מאמרי בקרית ספר ל' (תשט"ו) ע' 118-136, 264-278. פיוטי מחזור אפ"ם נדפסו ע"א. ראו בספר היובל ליעקב פריימן (תרצ"ו), חלק עברי ע' 128-148, וע"י ש. ברנשטיין, תרביץ י' (תרצ"ט), ע' 13-25.

הפייטנים שמעון בר יצחק וגרשם בר יהודה כתבו פיוטיהם בודאי למנהג זה. אך בימי הבינים היה כנראה הגבול שבין המנהגים שונה. עכ"פ נהוג קהלות נירנברג, רוטנבורג ורונסבורג כמנהג המזרחי.

לפי צונץ, ריטוש ע' 67, בכמה מקומות אצל מהר"ל, תרומת הדשן, מהר"י ברונא ובעוד מקורות. לגבי תפלות ימים נוראים אין להזכיר אלא מקומם של ברכת התורה שבתחילת שחרית וההבדל במספר ובסדר של פסוקי 'אבינו מלכנו'.

1. לדוגמא: פיוטי הקדושה שבמוסף של יו"כ היו נהוגים גם במנהג אשכנז המערבי. פסקו לאמרם שם לפי מנהג המהר"ל.

1. כגון נוסח אחיד של ברכת השנים בעמידה לימות החול בקיץ ובחורף ונוסח 'או בקול' ו'ממקומך' בקדושה לשחרית של שבת שאינו נהוג אצל הספרדים.

1. בהתאם לזה נדפסו בזמן האחרון בארצות מזרח אירופה מחזורי האשכנזים 'נוסח אשכנז' (היינו מחזוריים) ו'מנהג פולין' (עם נוסח התפלה הרגיל) ו'נוסח ספרד' (היינו אותם המחזוריים עם נוסח תפלות הקבע